

העברית והארמית בימי הביניים עיונים בלשון ובחוכמת הלשון

העורכים

אליצור בר-אשר סיגל ודורון יעקב

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	פתח דבר
היבטים כלליים	
3	אהרן ממן לחקור את העברית ואת חוכמת הלשון בימי הביניים
	אליצור א'
19	בראשן סיגל לשונות ספרות יהודיות בימי הביניים: הארמית של הזוהר כמקרה מבחן
מאפיינים בלשון ספרות ימי הביניים	
67	ברק אורבך ערבזמים בכתביו המקוריים והמתורגמים של ר' יהודה אבן-תיבון
91	אילן אלדר תחיות של לשון המקרא במרכזי הספרות העברית בתקופת הביניים
	פרנצ'סקה גורגוני
103	מערבית לעברית: ביאור ספר השיר לאריסטו ואוצר המילים של הפואטיקה לאריסטו בעברית של ימי הביניים
121	יהושע גרנט "אסב רשותכון": בין עברית לארמית בפיוטי הרשות הקדומים
153	אילנה ורטנברג חידושי לשון בעברית המתמטית בחיבורים על לוח השנה העברי בימי הביניים
163	דורון יעקב משנה תורה בלשון הרמב"ם ובלשון העתקותיו: אנליזה של חיבור מימי הביניים
187	שין-ג'י פֶרְנֶג חילופי בניינים בארמית יהודית מאוחרת

220	מערכת הפועל במגילת אחימעץ	מיכאל ריז'יק
238	על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן	אריאל שוה
256	בין לשון הגאונים ללשון התלמוד הבבלי	אהרן שויקה

חוכמת הלשון בימי הביניים

289	ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון: חיבור עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
300	בחינה מחודשת של מושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין) בספר המסלול של אבי יצחק אברהם בן מארות'	עלי ותד
314	מיון פעלים עבריים במסורת הדקדוקית הקראית: שיטת הסימנים	נדיה וידרו
327	ר' יונה אבן ג'נאח כמפתח ומשכלל את תורת ר' יהודה חיוג': עקרונות וכלים ליישומם	אלנתן חן
356	מנהגים להבטחת הקריאה הנכונה של הטקסט המקראי המשתקפים בתעתיקים קראיים מימי הביניים	ג'פרי כאן
372	"מקיץ רדומים": בין מדקדקי ימי הביניים למדקדקי התפילה באשכנז	חיים א' כהן
386	רד"ק כמנחיל תורתם של חיוג' ואבן ג'נאח	ליאורה פטרובר
393	"קצור שרשים" – מתי, היכן, מי ומדוע?	יהודית קוגל

ר' יונה אבן ג'נאח כמפתח ומשכלל את תורת ר' יהודה חיוג': עקרונות וכלים ליישומם

אלנתן חן

הקדמה

ר' יונה אבן ג'נאח ידוע כראשון שכתב ספר דקדוק מקיף ללשון המקרא לפי שיטת חיוג', הוא "כתאב אלנתקח", המורכב מחלק הדקדוק ("כתאב אללמע", 'ספר הרקמה') ומחלק המילון ("כתאב אלאצול", 'ספר השורשים'). אך עוד טרם שכתב את ספרו הגדול כבר נודע במקומו ובזמנו כמדקדק מוכשר המבקש להשלים את תורת חיוג'. ר' יהודה חיוג', כנודע, חולל מהפך בתפיסת השורש העברי, וממילא בתפיסת הדקדוק כולו, בהעמידו את השורש העברי על לא פחות משלוש אותיות, בניגוד לתפיסות קודמות שלפיהן השורש עשוי להיות בעל שתי אותיות ואף בעל אות אחת בלבד.¹ בשני ספריו החשובים, "כתאב אלאפעאל דואת חרוף אללין" ('ספר הפעלים בעלי אותיות הרפיון') ו"כתאב אלאפעאל דואת אלמתלין" ('ספר הפעלים בעלי אותיות הכפל'), ביסס את טענתו בדבר תלת-עיצוריות השורש בהציגו מילון מקיף לשורשי המקרא העלולים, ממוינים בסדר אלפביתי לפי גזרותיהם.

דור אחד אחרי חיוג' בא ריב"ג להשלים ולבאר את תורת חיוג'. עם שקיבל את שיטתו ועקרונותיו של חיוג' מצא ריב"ג שתורת חיוג' בשני ספריו לא באה לכלל מיצוי שלם, שכן בפרטו את חלקי הפעלים ערכב חיוג' בין משמעויות שונות של שורשים אחרים, החסיר חלקי פעלים משורשים אחרים ואף השמיט שורשים שלמים ולא הזכירם כלל. על כל אלה לימד ריב"ג זכות על חיוג', "המורה הגדול והשר האדיר", "בעבור גדולת האיש הזה בחכמה הזאת ועצמת כחו בה והתגברו עליה, כי לא הקדים אותו בה מקדים ולא דבר כדבריו שום חכם מן החכמים הראשונים,

* ברצוני להודות לעורכי הקובץ, פרופ' אליצור בר-אשר סיגל וד"ר דורון יעקב, על עצותיהם המועילות בשלבי כתיבת המאמר.

1. אף כי, כמסתבר, בבסיס השיטות השונות עומדת תפיסה שונה של מושג השורש. להבחנה בין התפיסה ההיסטורית-אטימולוגית של השורש ובין התפיסה המורפולוגית ראה גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 283 ואילך; וראה אלדר, אסכולת הדקדוק, עמ' 28–30, המחדד הבחנה זו.

ויש לו עלינו חסד גדול, כי הוא הועילנו בזו המלאכה ובאר לנו עמוקיה וקרב לנו רחוקיה",² ותלה את חסרונות ספריו של חיוג' בקוצר ימיו, שלא הניח לו להוציא מתחת ידו תורה נקייה. על כן חיבר את ספרו הראשון, "כתאב אלמסתלחק" ('ספר ההשגה'), הבנוי במתכונת ספריו של חיוג', דהיינו "שער" לכל גזרה (פ"א, פ"י, עו"י, ל"ה וע"ע), ובכל גזרה השורשים מסודרים בסדר אלפביתי. בספר זה הובאו רק שורשים שחיוג' החסיר כליל, שורשים שבהם החסיר חיוג' פרטים בפרדיגמה של השורש על פי היקריותיו במקרא, או שורשים שבהם חלק ריב"ג על חיוג' או תיקן פרט בדבריו.

לכאורה לפי מטרתו המוצהרת של הספר, והיא השלמת מה שהחסיר חיוג' בספריו, ספר ההשגה צפוי היה להיות טכני למדי ובלי חידושים של ממש, שכן ריב"ג דבק בגלוי בכל עקרונותיו של חיוג', הלך בדרכו ואף השתמש במונחים, וספר זה משמש אפוא כמעין נספח לספרי חיוג'. ואף על פי כן ספרו זה הראשון של ריב"ג מלא וגדוש הוא בעסק חוכמת הלשון, בדיונים וסברות, מחלוקות ומשא ומתן, ואף חידושים של ממש לא נפקדו ממנו. בזאת שימש הספר כחוליה הראשונה בתורת הלשון השלמה של ריב"ג, כפי שבאה לידי ביטוי מאוחר יותר בספר הרקמה ובספר השורשים. ואף ריב"ג החשיב ספר זה כעומד בפני עצמו, וציינו פעמים רבות בספר הדקדוק בלי לצטט ממנו, בשולחו את הקורא ישירות אליו.

האם ניתן להצביע באופן ברור על פיתוחה ושכלולה של שיטת חיוג' בספר ההשגה (וממילא בשאר ספריו של ריב"ג)? פשוט הדבר שביחס לדקדוק העברית כולו היה ריב"ג מחדש גדול, שכן, כאמור, ספריו טיפלו הלכה למעשה בכל חלקי הדקדוק, שלא כתורת חיוג' שעסקה כמעט אך ורק בפועל העלול. אך בתחום זה עצמו, שבו עסק חיוג', האם חלה התקדמות כל שהיא בשיטתו של ריב"ג, או שמא השאיר את חידושי לתחומים שבהם לא הגיע חיוג' לעסוק?

להלן יוצגו מספר עקרונות שנקט ריב"ג, וכן כמה מן הכלים המורפו-פונולוגיים שפיתח לכדי שיטה שבאמצעותם יכול היה ליישם אותם עקרונות, שאף אם לא הצהיר עליהם מפורשות ניתן לדלותם מתוך כלל הדיונים הדקדוקיים המפוררים בספריו, ובפרט בספר ההשגה. עקרונות וכלים אלו הם בגדר פיתוח ושכלול של שיטת חיוג' בנוגע למיון צורות מוקשות מן הגזרות העלולות וסיווגן, ואף בנוגע לעניינים כלליים יותר.

1. נקודת המוצא – הפרדיגמה

1.1 כידוע וכנזכר, חיוג' היה זה שסלל את דרכו של הדקדוק העברי עד ימינו במה שנוגע להכרה בתלת-עיצוריות השורש. בעזרת המושג המורפו-פונולוגי שחידש,

2. השגה, עמ' 3–4; דרנבורג, עמ' 1, 3.

סאכ לין³, הוא הצליח לבנות פרדיגמה מלאה של השורשים העלולים ולהסדיר על ידי כך את תורת הצורות – המורפולוגיה – בשורש העלול כפי שידועה לנו עד היום. אומנם בהשקיעו את מיטב מאמציו ליצירת יש-מאין זה נראה פה ושם שנעדרה ממנו היכולת לראות את המערכת בכללותה ממעוף הציפור כדרך שראה אותה ריב"ג כיוון שקיבלה מוכנה ממנו. כך ניתן להסביר מקומות שבהם נראה שחיוג' דבק מעבר למידה בצורתן החיצונית של תיבות, על פי ניתוח מורפולוגי גרידא, שכן זהו בעיקרו תורף חידושו בדקדוק – היכולת להבחין הבחנה ברורה בין צורות הנטייה השונות בשורשים העלולים⁴, והצורה החיצונית של מילה היא המדד העיקרי להערכת אותה מילה⁵. על כן לא ייפלא שיימצאו בדברי חיוג' סברות וניתוחים מפתיעים ואף מוזרים במקצת⁶.

3. ובתרגומיו לעברית: נח נעלם, נח רפה, נח נסתר, שוכן חלק ועוד. מונח זה מכוון בקצרה לאותיות אהו"י שבמקורן הן נחות, כלומר ללא תנועה (בשווא נח), אלא שהתאפסו בהגייה. סאכ לין עשוי לבוא לידי ביטוי במצב כזה כאות כתובה אך לא הגייה (כגון וְקָאם [הושע י 14], וְתַתָּה [בראשית ג 11]), כאות שנשמטה גם מן הכתיב (אֶמְרָתְהוּ) [נבואאים], או כחילוף אותיות אהו"י אלו באלו (כגון וְרָצָאתִי [יחזקאל מג 27] במקום וְרָצִיתִי, שְׁפָכָה [תהלים עג 2] במקום שְׁפָכוּ), ובכל מקרה סאכ לין נוכח בתיבה כקיום מופשט של אות אהו"י אף אם איננו נכתב בפועל. על מונח זה ראה גולדנברג, השוכן החלק; אלדר, אלסאכ לין; הנ"ל, חיוג', עמ' 171–174; בסל, חיוג', 2.48; הנ"ל, סאכ לין; טנא בהשגה, עמ' כה–כו; חן, תורת ההגה, עמ' 5–6.
4. עיין בתחילת הקדמתו לכתאב אלאפעאל דואת חרוף אללין: נוט, עמ' 2–3; ותד וסיון, עמ' 2–5.
5. מדד זה אף הביא אותו לגילויים חשובים, דוגמת זיהוי שורש יל"ך (במקביל לשורש הל"ך) בצורות כגון אֶלְךָ, יִלְכוּ (ראה בהקדמתו הנ"ל: נוט, עמ' 7; ותד וסיון, עמ' 14). כנגד תפיסת תורת השורש של מנחם מצד אחד, שהכניס הכול בערך ל"ך, ומצד שני כנגד ניתוחו של פרנץ פרטוריוס (ושאר מדקדים מודרניים שהלכו בעקבותיו) המסביר את כל צורות יל"ך כהיקש לצורה דמוית פ"י שהתפתחה כתוצאה מדיסימילציה משורש הל"ך (פרטוריוס, הלך וילך; גזניוס, דקדוק, 69xS; ועוד). השערתו זאת של חיוג' התאמתה כידוע בדורות האחרונים עם גילוי האוגריתית; ראה בלאו, מישע, עמ' 145 הערה 12; סיון, אוגריתית, עמ' 98 [146]; וראה הפניותיהם של בלאו, שם ושל ותד וסיון, עמ' 14 הערה 27.
6. דברים דומים לאלו כתב שרגא אברמסון בעניין קרוב. בפתחה לספרו "מפי בעלי לשונות" האריך אברמסון להביא מובאות מספריו של ריב"ג שבהן הוא מעיר על דברי חיוג', חולק עליהם או מתקנם, ולאחר מכן כתב: "על דבר אחד חייבים להעמיד, שהוא לכאורה תמוה מאד והוא אי הסדר בדברי חיוג'. אתה תמה על עצמך, גדול זה שמעורר התפעלות בהעמקתו בלשון כיצד לא שם לב שהוא מגבב דברים זה על יד זה, ועוד, שאינו מבדיל בבנינים וכיוצא בזה" (עמ' 17). לבסוף שאל: "כל זה מחזק את השאלה, כיצד קרה שר' יהודה שכח כל כך הרבה? ויותר מזה אף במה שהביא לא עמד על עיקרי דברים וערכב הרבה?" (עמ' 19). על כך נתן את התשובה (שם): "נראה לי כי הפתרון הוא כי ר' יהודה ראה את גודל מפעלו ואת הקשיים הגדולים בבידור יסודות כל הלשון העברית ועל כן ריכז תחילה כל מה שיכול ולא התעכב בפירושים ולא בסידור הדברים כהלכה אלא ביקש שיהו היסודות מסודרים כדי שימצאו בהם

1.2 לדוגמה, בשורש שע"ה כתב חיוג':⁷

ואין מהשורש הזה בכלל גם וְאֶשְׁעָה בְּחֻקֵי תָמִיד (תהלים קיט 117), משום שהיא על משקל וְאֶקְחָה פֶת לַחֵם (בראשית יח 5), נִסְעָה וְנִלְכָה (שם לג 12), ואחשוב אותה מן לש"ע או מן נש"ע, ונפלה (סימן) ההבלעה מהשין כדי להקל, כמו שהיא נשמטה מן אֶקְחָה ומן נִסְעָה כדי להקל.

נקודת המוצא שהתווה חיוג' בכל ניתוח דקדוקי היא המורפולוגיה, דהיינו שיוך הצורה לגזרתה על פי השוואתה לפרדיגמה הרגילה של הגזרה. במקרה כמו תיבת וְאֶשְׁעָה, שאין לזהותה עם צורה פרדיגמטית נפוצה באחת הגזרות, חיוג' על כל פנים הקיש לצורות דומות שאופן היווצרותן ידוע וכלול בפרדיגמה: אֶקְחָה, נִסְעָה – שבהן עה"פ ראויה הייתה להידגש אלא שהוקלה.⁸ על כן הגיע חיוג' למסקנה, ששורש אֶשְׁעָה הוא לש"ע (על פי וְאֶקְחָה * וְאֶקְחָה > * וְאֶלְקָחָה) או נש"ע (על פי נִסְעָה > * נִסְעָה > * נִנְסְעָה). ריב"ג קיבל כאמור את יסודות תורתו של חיוג', מהם ינק ועל פיהם פעל וחקר, לרבות נקודת המוצא המעוגנת במורפולוגיה של התיבה. אלא שלריב"ג, בקבלו את תורת קודמו מן המוכן, הייתה שהות להתבונן בה היטב, לאתר את המקומות שנוקקו להשלמה או לתיקון ולשכללה, וכך נוספו לעקרון הבסיס הזה שיקולים נוספים ואלה לעיתים הכריעו את הכף כנגד השיוך המשוער של תיבה ייחודית לצורות קרובות, כבמקרה זה, ואפילו כנגד שיוך מסתבר וודאי לצורות פרדיגמטיות של ממש, כפי שיודגם בהמשך.

1.3 אשר לתיבת וְאֶשְׁעָה כתב ריב"ג (השגה, ערך שע"ה, עמ' 177):⁹

אמר [חיוג'] בזה השער: ואיננו מעקר [=משורש] זה כלל: וְאֶשְׁעָה בְּחֻקֵי תָמִיד (תהלים קיט 117), כי הוא על דמיון וְאֶקְחָה פֶת לַחֵם (בראשית יח 5), נִסְעָה

את ידיהם ואת רגליהם כל מי שירצו לדעת את החידוש הגדול" וכו'. עיקרם של דברים יפה גם לענייננו. כיוצא בזה כתב נפתלי קינברג: "מעניין שבספריו [של חיוג'] על הפועל ההבחנה בין הבניין הקל והבניינים האחרים היא צורנית בלבד, והמחבר אינו עומד על הבדלים תחביריים בין הבניינים. כאן לעומת זאת [בכתאב אלנתן] מודגש הצד התחבירי" (קינברג, חיוג', עמ' 151). הרי שבספריו הראשונים השקיע חיוג' את מרב כוחו בצורה, דהיינו במורפולוגיה. ראוי לציין שהספר של אברמסון והמאמר של קינברג יצאו שניהם באותה השנה.

7. המובאה בתרגום נ' בסל (בתיקונים קלים; בסל, חיוג', עמ' 165). ראה גם אצל דוקס, עמ' 140; נוט, עמ' 97; ותד וסיון, עמ' 298, וראה שם הערה 352.
8. ומעניין לשים לב לעובדה שגם בְּוְאֶשְׁעָה, כמו בְּוְאֶקְחָה ובְּנִסְעָה, האות העוקבת גרונית. ראה שד"ל, דקדוק, עמ' 81, 180§; גינזברג, מבעד למסורת, עמ' 209.
9. כל המובאות מספר ההשגה הן על פי מהדורת טנא, בתיקונים קלים ובהשמטת סימני הלוכסן המשמשים שם לצייון טקסט החסר בנוסח העברי והושלם מן הנוסח הערבי בתרגום טנא.

וְנִלְכָּה (שם לג 12), ואחשבנו מן נש"ע או מן לש"ע, ונפל הדגש מן השין להקל, כמו שנפל מן וְאָקְחָה וְנִסְעָה; זהו ספור דבריו. ואני אומר בו כי הוא מזה העקר וכלומר משורש שע"ה בלא ספק בזה אצלי, כי לא מצאנו בלשון עברית לא נשע ולא לשע פעלים עוברים, וכי מצאנו התנועות מתחלפות אחת באחת, שהם אמרו כִּי הַיּוֹם יִי נִרְאָה אֱלֹיִכֶם (ויקרא ט 4), אֲשֶׁר עֵינֵי בְעֵינֵי נִרְאָה אֹתָהּ יי (במדבר יד 14), משפטם להיות נִרְאָה בסגול, כי כן נותן הענין, כי נִרְאָה בקמץ גדול שכבר [נפעל],¹⁰ וְנִרְאָה בסגול לשון נפעל שעדין עומד בו הוא [...] והוא אם כן נפעל עומד, וכן נִרְאָה אֹתָהּ יי (במדבר יד 14) [...] כִּד הַקָּמַח לֹא תִכְלָה (מל"א יז 14) [...] כִּךְ אֹמֵר כִּי נִכְסַם [קמץ] בְּוֹאֲשָׁעָה בְּחֻקֶּיהָ תִּמְיֵד בַּמָּקוֹם הַסְּגוּל, והיה ראוי וְאֲשָׁעָה בסגול, כמו וְאֲרָצָה (חגי א 8).

על אף ההתאמה הצורנית של וְאֲשָׁעָה לתיבות אֶקְחָה וְנִסְעָה נתקל הסברו של חיוג' בשיקול כבד משקל, והוא ששום שורש מן השורשים שהציע לתיבה זו איננו מופיע עוד במקרא.

1.4 שיקול דומה של ריב"ג בנסיבות קרובות מצא והגדיר דוד טנא. ואלו דבריו במלואם:¹¹

חיוג' בערך זה הביא את צורת וְתִזְרְנִי (שמ"ב כב 40) מלווה שני ניתוחים: (א) שהיא צורה חסרה ונטולת דגש של וְתִזְרְנִי (תהלים ל 12); (ב) שהיא הפעיל מן זִרְיָה (שם קלט 3). חיוג' מעדיף את הניתוח השני. ריב"ג בסה"ש, ערך אז"ר, מעדיף את הניתוח הראשון ודוחה את הניתוח השני, משום שלא מצא את צורת *הזְרָה שממנה ראוי היה שיילקח [...] וְתִזְרְנִי. הוא מעדיף את הניתוח הראשון: צורת וְתִזְרְנִי היא צורה "מחלופא מכפפא"¹² מן וְתִזְרְנִי

10. במקור הערבי לא נראה בקמץ גדול אנפעל, ובכ"י רומא, ספריית קונסטנזה 3132 (I.VI.10) של הנוסח העברי "בקמץ גדול שכבר". ייתכן שנשמטה תיבה בנוסח זה, ונראה להשלים "שכבר [נפעל]" על פי סגנונו של עובדיה עצמו, מתרגם ספר ההשגה, "נפעל שכבר נפעל" (כנגד "נפעל ועומד"; ראה בסוף ערך מ"ל). על פי הגרסה החסרה שבכ"י קונסטנזה נקבע נוסח מהדורת טנא במקום זה, שכן בכתב היד העיקרי של המהדורה (כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Yah. Heb. 1) חסר כאן דף. על תרגום עובדיה למונחים מנפעל ואנפעל ראה טנא בהשגה, עמ' 77 הערה 72.

11. השגה, שורש אז"ר, עמ' 14 הערה 2 (בהשמטה קלה ובתיקונים אחדים). ההדגשה שלי.

12. כך בסה"ש מהדורת נויבאוואר (אצול, עמ' 32), ותרגומו [צורה] מחוסרת ומוקלת, והכוונה לנשילת האל"ף וריפוי הזי"ן. בתרגום ר"י בן תיבון (סה"ש, עמ' 20) מובא כך: "ואיננו רחוק בעיני היות ותזרני חיל מחסר מקל מן ותאזרני שמחה"; ובהערת נוסח העיר המהדיר שבכ"י ב (אסקוריאל, G-I-6) חסרה תיבת מקל. אכן ללא המקור הערבי נדמה שכתוב "מְחָסֵר מְקָל", והיינו שהצורה וְתִזְרְנִי היא צורה מחוסרת (כלומר נשולת אל"ף) מצורה בכניין הקל, אך דא

(שם ל 12), כשם שמִלְפָּנו (איוב לה 11) היא צורה "מחלופא" מן יֶאֱלֶף (שם טו 5). יוצא שלפי ריב"ג עדיף שהמדקדק יסביר צורה בעזרת "חדף" ו"תכפוף"¹³ של צורה בבניין מצוי משיסבירה המדקדק כצורה רגילה בבניין שאין לו שום היקרות אחרת בשורש הנתון נוסף להיקרות הנידונית הטעונה הסבר.

ואף לענייננו נאמר כן: לפי ריב"ג עדיף שהמדקדק יסביר צורה בעזרת חילופי תנועות (וכן בעזרת תהליכים פונולוגיים נוספים, כדלהלן) של צורה בשורש מצוי משיסבירה המדקדק כצורה רגילה בשורש שאין לו שום היקרות אחרת נוסף להיקרות הנידונית הטעונה הסבר.¹⁴

1.5 שיקול מעין זה יוגדר כשאיפה לאמפיריות. שאיפה זו, כפי שיודגם להלן, היא עיקרון מנחה בחשיבתו הדקדוקית של ריב"ג. לפי עיקרון זה על המדקדק לשאוף למעט ככל יכולתו בקטגוריות בנות איבר אחד בלבד, ובמיוחד כאשר אותו האיבר אינו חד-משמעי. לשון אחר: על המדקדק להשתדל לא להסתמך על היקרות יחידה כדי לקבוע קטגוריה; על אותה תופעה להיות נבחנת במספר היקרויות כדי לאמת קטגוריה.¹⁵ כתוצאה מן ההסבר שהציע חיוג' לתיבת יִוּצֵר וְאֶשְׁעָה ייווצר שורש "חדש" בלשון המוכר רק מהיקרות מסופקת אחת, ובהיות צורה זאת המייצגת הבלעדית של שורש לא מוכר יש למצוא לה הסבר חלופי שיכלול אותה בפרדיגמה של שורש מוחזק.

1.6 כיוון שריב"ג מחויב היה לנקודת המוצא המורפולוגית של חיוג', ועל כן לא יכול היה להתעלם מצורתה החריגה של תיבה, הוא פיתח ושכלל מספר כלים מורפולוגיים שבעזרתם יכול היה לגשר בין הצורה הקשה של תיבה ובין הדרישה

עקא, מיד מובאת צורת היסוד בפיעל: וְתִאֲזַרְנִי. סתירה זו היא שהביאה את סופר כ"י אסקוריאל להשמיט תיבת מקל. אך לאור המקור הערבי מתברר שיש לקרוא 'מְחַסֵּר מוֹקֵל' כנ"ל, ואין צורך בהשמטת התיבה.

13. = השמט והקלה.

14. ובדומה לכך כתב טנא (השגה) בשורש חת"ה, עמ' 145 הערה 100, בנוגע לניתוח תיבת יִחְתֶּךָ (תהלים נב 7); חיוג' קבע שהיא בהפעיל (על משקל יִרְבֶּךָ) וריב"ג בקל, שכן אין עוד צורת הפעיל משורש זה. וכך כתב טנא בהערה שם: "כך בקביעת הבניין, וכך גם בקביעת השורש: אסור שצורה שנויה בדיון תהיה האסמכתא היחידה לבניין או לשורש". ואם, כאמור, מעדיף ריב"ג להסביר צורה בעזרת תהליכים פונולוגיים למיניהם ובלבד שתיכלל בקטגוריה מצויה, קל וחומר כאן, שתיבת יִחְתֶּךָ סובלת את שני הניתוחים באופן שווה ללא כל צורך בתהליך פונולוגי בזה או בזה. כיוצא בו בשורש עג"ה (עמ' 165), לעניין היקרות יחידה של בניין כבד במשמעות מסוימת של השורש: "הכנסים [חיוג'] אֶצְנָה אֶף אֲנִי חֲלָקִי (איוב לב 17). פִּי אֵין מְעַנָּה אֱלֹהִים (מ"ג 7) בחלק הפעל הכבד, והנכון אצלי שיהיו מן הקל, הואיל ולא מצאנו בענין | = במשמעות | זה כבד".

15. על מספר ההיקרויות הדרוש לדעת ריב"ג כדי לקבוע קטגוריה ראה להלן 2.38.

לאמפיריות ועקרונות נוספים, כפי שיתבאר להלן. הכלי שבו השתמש ריב"ג כדי ליישם כאן את עקרון האמפיריות הוא חילופי תנועות. ריב"ג אומנם לא היה הראשון שהסביר צורות מקראיות באמצעות חילופי תנועות; כבר אצל רס"ג מצאנו מעין שיטה במעתיקי תנועות בספר צחות.¹⁶ אך מלבד זאת שריב"ג לא ראה את ספר הדקדוק של רס"ג,¹⁷ הרי שחיוג', שאת עיקר תורתו שאב ריב"ג ממנו, לא הזכיר בספריו במפורש אפילו פעם אחת חילופי תנועות,¹⁸ ואילו ריב"ג עשה בכלי זה שימוש נרחב ביותר.¹⁹

נמצא אפוא שריב"ג אינו מהסס להסביר צורה באמצעות חילופי תנועות, כדי להימנע מגזירת צורה משורש יחידאי. הרי כלי אחד בשימוש ריב"ג ליישום העיקרון הראשון, השאיפה לאמפיריות.

2. השאיפה לאמפיריות

2.1 אמפיריות בקביעת שורשים

2.1.1 כיוצא בתיבת וְאֶשְׁעָה כתב ריב"ג בשורש לו"ן (השגה, עמ' 72), בנוגע לתיבות מְלִינִים (שמות טז 8), וְיִלְנוּ (שם טו 24):

ושמא ימצא מי שיאמר כי מְלִינִים מפעל שאינו נח העין, וכך יאמר על וְיִלְנוּ; דע שדין חובה עלינו שנשימם מזה העקר שהוא נח העין וכלומר משורש לו"ן, מפני שלא מצאנו בענין זה לא נִלְן ולא יָלָן, כדי שיהיו מְלִינִים וְיִלְנוּ מאחד מהם.

גם כאן, לאחר שקבע שהצורות מגזרת ע"ו, חייב היה ריב"ג למצוא צידוק מורפו־פונולוגי לצורות אלו, הנראות כצורות בלועזת פה"פ. את וְיִלְנוּ הסביר כנפעל על משקל יְמוּטוּ (תהלים קמ 11), ואת מְלִינִים הסביר כצורה הבנויה בהיקש לצורת היחיד, *מְלִין, שבה נדגשה הלמ"ד כתוצאה מהיבלעות הנח הרפה²⁰ המובחן על

16. ראה דותן, אור ראשון, עמ' 120–124.

17. כערות עצמו בספר הרקמה (עמ' לט ועמ' קצג). וראה דותן, אור ראשון, עמ' 87–88.

18. ראה בסל, חיוג', 2.3.1.28, עמ' 60: "חיוג' איננו מזכיר במפורש חילופי תנועות בעברית, אלא שהכול משתמע מדבריו בעקיפין [...] בנוסף לכך, צורות שכוללות חילופי תנועות, ושכך הוסברו על ידי מדקדקים אחרים, הוגדרו על ידי חיוג' בדרך כלל כצורות סוטות, או שהן זכו לניתוח משונה. כל זאת במגמה להימנע מהזכרה מפורשת של חילופי תנועות". וראה שם, עמ' 338 הערה 11.

19. די להזכיר את שער ח(ז) מספר הרקמה, "במה שישתנה מן התנועות קצתם אל קצתם" (עמ' קיד–קלט). שבו מפרט ריב"ג תנועה תנועה לאילו תנועות היא עשויה להשתנות ונותן דוגמאות רבות. וראה חן, תורת ההגה, 78, עמ' 71–84.

20. ראה לעיל הערה 3.

ידי הצירי בצורת היסוד *מְלִיז, בדומה לתיבת מְסִית (ירמיהו מג 3) משורש סו"ת. היקש מן הסוג הזה נעשה אף הוא כלי חשוב ביד ריב"ג להסבר צורות קשות.²¹

2.1.2 ושוב בשורש או"ן (השגה, עמ' 52):

וכבר סברו אנשים כי התיו בתְּאָנִים (יחזקאל כד 12)²² עקר [=התי"ו שורשית]; ודבר זה אין לו טעם, לפי שזה העקר לא מצאנוהו במקרא כלל, והוצאת הדבר מעקר שהוא מצוי לעקר שאינו מצוי חמס הוא, וכל שכן כי זה הפירוש מסייע למי ששם תְּאָנִים מענין כְּמִתְאָנִים (במדבר יא 1), כי פירוש מתאוננים צועקים ומתלוננים, שהיו צועקים ומרבים תלנות על ענינם ולא היו רוצים בו, כי לא היה טוב בעיניהם.

2.1.3 בצורה המפורשת ביותר מציג ריב"ג את שיטתו בשורש עו"ר (השגה, עמ' 96):

ויש אשר ישימו המם במְּעָרָה (נחום ג 5) ובמְּעוֹרִיָּהם (חבקוק ב 15) עקר [=שורשית], ולא יוכלו ליחש אותם לעקר ידוע ולא יסמכו לשרש מצוי, והם סבורים כי מְּעוֹרִיָּהם הוא קבוץ של מְּעַר, על משקל שְׁעַר. ודעתי אני הוא שאחבר את מלה שאינה ידועה ולסמכה לעקר נמצא ושרש נודע, כשלא ימצא מונע שימנעני מזה ולא מעכב שימחה בידי. וזו היא הדרך וכן הדעת נותנת והסברה הראויה להשתמש בחכמת הלשון, כאשר עשיתי במְּעוֹרִיָּהם אשר חברתיו לְפִשְׁטָה וְעָרָה (ישעיהו לב, יא), וכאשר עשיתי במְּעָרָה שחברתיו לְהַעְרָה על שתי דרכים לשוניות אמתים.

2.2 אמפיריות בקביעת משקלים

מגמת ריב"ג שלא לסמוך על איבר יחיד כדי להגדיר קטגוריה ניכרת בתחומים נוספים מלבד קביעת שורשים. לדוגמה, בשער יא מספר הרקמה, "בידיעת הבנינים ומקצבם בפעלים", שבו מובאת רשימת משקלי שמות ארוכה (עמ' קכד–קנז), נהג ריב"ג מנהג שעל פניו נראה לא אחיד: מחד גיסא יש שתיבות דגושות הביאן כחריגות במשקל ללא דגש,²³ ולמשל את שְׁבִלּוּל הביא במשקל פְּעִלּוּל,²⁴ את עֲקָשׁוֹת הביא

21. ראה למשל בשורש שמ"ם בספר ההשגה כאשר לתיבת תְּשׁוּמָם (קהלת ז 16), ושם דוגמאות נוספות משם חיוג', שכבר עשה שימוש בכלי זה.

22. "תְּאָנִים הִלְאָת וְלֹא תִצָּא מִמֶּנָּה רֵבֶת הִלְאָתָהּ בְּאֵשׁ הִלְאָתָהּ".

23. כל משקל ברשימה זו של ריב"ג פותח במילים "וְיִבֵּא עַל x" ולאחר מכן דוגמאות, כאשר x הוא תבנית השם; למשל "ויבא על פְּעִל מלעיל, כמו בְּקָר אֶעְרָךְ-לָךְ וְאַצְפָּה (תהלים ה 4), עֲצִי גָפָר (בראשית ו 14)" וכו' (עמ' קלב). וכך אם מובאת דוגמה שונה בסוף הרשימה ללא הפתיחה "ויבא על x", אפשר להסיק שריב"ג החשיבה כצורה חריגה במשקל הראשי.

24. "ויבא על פְּעִלּוּל, בפתחות הפא כפול הלמד, כמו וְנִאֲפֹפִיָּה [...] פֶּארוּר [...] שְׁעָרוּרָה [...]

במשקל פְּעֻלוֹת²⁵ ואת אֶתְמוֹל הביא במשקל אֶפְעוֹל²⁶; ומאידך גיסא יש שתיבות כאלה הביאן כמשקל דגוש בפני עצמו, ולמשל את גְּבִתוֹן, גְּנָתוֹן, קָלְשׁוֹן ועוד הביא במשקל "פְּעֻלוֹן בדגשות העין"²⁷ (עמ' קמג) הנמצא ליד משקל פְּעֻלוֹן רפה העין (עמ' קמב), ואת מְקֻדָּשׁ, מְטֻהָרוֹ, מְנֻזָּרֵיֶּה הביא במשקל "מְפַעֵל דגוש הפא" (עמ' קנא) לצד מְפַעֵל (בעמ' קמט).²⁸ מכאן עולה שתיבה השקולה במשקל יחידאי צירפה ריב"ג למשקל קרוב (אם מצא כזה) ולא ייחד לה משקל בפני עצמה, ואילו כאשר בתנאים דומים נמצאו מספר תיבות ייחד להן משקל בפני עצמן. הרי שצורה אחת אינה מספיקה לקבוע קטגוריה עצמאית (אם אפשר להכלילה בקטגוריה אחרת) – במקרה הזה משקל – ואילו מספר צורות קובעות קטגוריה לעצמן.

2.3 מיעוט רבים שניים

משהצבענו על מגמתו של ריב"ג לכלול היקריות יחידאיות של תופעה בקטגוריה מוחזקת, נוכל להעמיק ולשאל: מהי הכמות המזערית של היקריות שונות של אותה תופעה העונה לריב"ג על דרישתו לאמפיריות והמספיקה לו כדי לקבוע קטגוריה? מניתוח דבריו בכמה מקומות ניתן להראות שלשיטתו שתי היקריות של תופעה אחת עשויות ללמד ואף ליצור קטגוריה פורייה, ואילו היקריות אחת בלבד אינה יוצרת קטגוריה, ויש לבקש לכוללה בקטגוריה מצויה. להלן שתי דוגמאות.²⁹

גְּבֻנָּים [...] ויבא הדמיון הזה [במקור: הֵאָ אַלְמוֹתָאֵל = הדגם הזה, התבנית הזאת] דגוש: כְּמוֹ שְׂבָלוֹל (תהלים נח 9) "עמ' קלז).

25. "ויבא על פְּעֻלוֹת, בשבר הפא וקלות העין, כמו רְפָאוֹת [...] סְכָלוֹת [...] וּבְשָׁפְלוֹת [...] ויבא הדמיון הזה בדגשות העין, כמו: עֲקָשׁוֹת פֶּה (משלי ד 24) "עמ' קמא).

26. "ויבא על אֶפְעוֹל, כמו: אֶגְרוֹף, אֶזְרוֹעַ, אֶפְרוּחִים, אֶתְמוֹל [...] אך אמרם וַיְהִי כֵל יוֹדְעוֹ מֵאֶתְמוֹל שְׁלֶשׁ (ש"א י 11), בדגשות, נהגו בו מנהג הדבור הארמי" (עמ' קנד).

27. במהדורה העברית של וילנסקי הוסיף המהדיר בתחילת כל משקל את תבנית המשקל באותיות גדולות מנוקדות, מוקפות בסוגריים מרובעים לציין שאין זה במקור אלא תוספת היא לנוחות המעיין. אכן תוספת זו לתועלת רבה היא בהתמצאות בפרק ארוך זה. אולם במשקל זה, "פעלוֹן בדגשות העין", שאומנם בא בנוסחה "ויבא על א", לא הוסיף המהדיר את תבנית המשקל ונותר שם חלל ריק בתחילת השורה (עמ' קמג). שמא היעדר תוספת התבנית יחד עם השארת חלל ריק עבורה מעידים על התלבטות המהדיר אם משקל בפני עצמו לפנינו או רק תִּמְשַׁקֵּל דגוש? לפי הדברים שבפנים פשוט שהוא משקל נפרד, וכך עולה בכירור גם מעיין במהדורה הערבית של דרנבורג (למע, עמ' 121), שבה הטיל המהדיר רווח של מילה לפני כל משקל ואחריו, מעין "פרשה סתומה", וכך הפריד גם משקל זה בפני עצמו. וראה בהערה הבאה.

28. את שני אלה אכן ציין וילנסקי כמשקלים נפרדים על ידי תוספת התבנית בראש כל אחד מהם, אך כאן לא היה מקום לספק שכן אין הם סמוכים זה לזה כמו בדוגמה הקודמת.

29. לבד מדוגמאות אלו, המבוססות על ניתוחי ריב"ג עצמו, ראה עוד בספר ההשגה, שורש מ"ל (עמ' 76–77 והערה 70), ביקורת על חיוג' שקבע לצורה משקל נדיר "ולא הביא עֵד על הדבר הזה", כלומר צורה נוספת המאמת קיומו של המשקל.

2.3.1 שורש יש"ח, שאינו מובא אצל חיוג', מבוסס בספר ההשגה על שתי צורות בלבד, האחת פועל והאחרת שם. על בסיס הפועל בנה ריב"ג נטיית פועל שלמה: העבר יִשַׁח על משקל יִדַע, העתיד יִשַׁח על משקל יִדַע ויִצֵא, הציווי שַׁח על משקל צַק (מל"ב ד 41), רָש (דברים ב 24, צורת הפסק), וְדַע (איוב יא 6), והציווי לנקבה הוא הלקוח מן הפסוק "שְׁחִי וְנַעֲבְרָה" (ישעיהו נא 23), על משקל צֵאִי, דַעִי, רְדִי ושְׁבִי; והשם הוא "וְיִשְׁחֶה בְּקַרְפֶּה" (מיכה ו 14), על משקל "וְיִשְׁעֶה תַתֵּן לָנוּ" (תהלים פה 8). לאחר מכן הביא ריב"ג דעת "אחרים", הסוברים ששתי תיבות אלה משורש שח"ה: שְׁחִי על משקל רָאִי מן רא"ה ועֵשִׂי מן עש"ה, ויִשְׁחֶה גם הוא פועל, עתיד התפעל מן הִשְׁחָה, יִשְׁחָה, בתוספת כינוי נוכח וחילוף פתח <סגול: *יִשְׁחֶה > יִשְׁחֶה. לאחר שהאריך באופן תצורת יִשְׁחֶה לדעת אותם "אחרים" כתב (השגה, עמ' 46):

ואני אומר, אע"פ שהדברים הללו אינם רחוקים מן הנכונה ולא בדלים מן הדעת, אין הענין בפסוק נכון, כי כשיהיה ויִשְׁחֶה שם ולא פעל, יותר טוב, וזה דבר ברור אצל כל מי שיש בו רוח חכמה להבין במקרא. ולכך אמרתי כי ויִשְׁחֶה בְּקַרְפֶּה, שְׁחִי וְנַעֲבְרָה מן ישח.

שתי צורות מסופקות לפנינו, היכולות להתפרש שתיהן כנגזרות משורש יש"ח או שח"ה. תיבת שְׁחִי אינה מוכרעת, אולם לתיבת יִשְׁחֶה יש לְדַעַת ריב"ג יתרון מכריע מצד משמעות הפסוק להיותה שָׁם, כפי שסבר, ולא פועל, כפי שסברו אחרים, ועל כן קבע שורש יש"ח לתיבה זו.³⁰ ואולם כעת נמצא ש"חודש" שורש הבא לידי ביטוי במקרא בצורה אחת בלבד, יִשְׁחֶה, ואף גם זו שיצאו עוררין על ניתוח זה. על כן, כך נראה, אנוס היה לצוות אליה תיבה נוספת כדי שיהיו "שני כתובים הבאים כאחד מל מדיים". עיון בשורש שח"ה בספר ההשגה מלמד שתיבת שְׁחִי היא היחידה מבין המצאי שבמקרא היכולה להתפרש, הן מצד צורתה והן מצד פירושה (על פי יִשְׁחֶה), בצורה מגזרת פ"י. וכך אף על פי שמצד עצמה תיבת שְׁחִי אינה מוכרעת ריב"ג מצרפה "באופן אוטומטי" לתיבת יִשְׁחֶה וכוללה בהסבר תיבה זו: "כי כשיהיה ויִשְׁחֶה שם ולא פעל, יותר טוב [...] ולכך אמרתי כי ויִשְׁחֶה בְּקַרְפֶּה, שְׁחִי וְנַעֲבְרָה מן ישח". ויושם אל לב: אין ריב"ג מעלה כלל את האפשרות שתיבת שְׁחִי יכולה להיות משורש שח"ה לא בספר ההשגה ולא בספר השורשים.

2.3.2 בשורש קט"ט בספר ההשגה ציין ריב"ג, שחיוג' הביא את "וְנִקְטוּ בְּפִנְיָהֶם" (יחזקאל ו 9) עם "נְכוֹנוּ לְלִצִים שְׁפָטִים" (משלי יט 29). מזה הסיק שחיוג' קרא וְנִקְטוּ בטי"ת רפה ולפי זה שורשה קו"ט, ואילו ריב"ג קרא, על פי "שני ספרים

30. בהכרעה זו בא לידי ביטוי עקרון ההקשר, הנדון להלן 58.

מוגהים", וְנִקְטָטוּ בטי"ת דגושה, ולפי זה שורשה קט"ט, על משקל וְנִגְלוּ (ישעיהו לד 4). והמשיך וכתב (השגה, עמ' 102):

ויתחזק אצלי ויסתיע שהוא דגש מפני שמצאנו נִקְטָה נִפְשִׁי (איוב י 1), כי סבור אני שהוא נפעל מן קטט, על משקל וְרַחֲבָה וְנִסְבָּה (יחזקאל מא 7) מן סבב, וכן וְנִבְּלָה שָׁם (בראשית יא 7) מן בלל.

ריב"ג הסתפק מהי הקריאה הנכונה בתיבת וְנִקְטָטוּ, אך כיוון שסבר שתיבת נִקְטָה מן הכפולים התחזק בדעתו שְנִקְטָטוּ גם היא מן הכפולים, שכן כעת אין היא ההיקרות היחידה לשורש זה. (וראה בשורש קט"ט בספר ההשגה ובספר השורשים, ששתי אלה הן הדוגמאות היחידות לשורש זה.) אך בזאת לא נחה דעתו, ועדיין חשש לדעת חיוג' שאולי נקוטו אכן בטי"ת רפה, "מפני גודל מעלת ר' יהודה בעיני ולפי שאני יודע את נשיאות מקומו בחכמה, ואלו לא זה הייתי גוזר עליו שהיא מפעלי הכפל", ולכן המשיך בהתלבטות: "אבל אם הוא וְנִקְטָטוּ בְּפִיָּהֶם רפה, יהיה נִקְטָה נִפְשִׁי מן הפעלים שפאיהם נון". על כך יש לשאול: מדוע ניתוח התיבה האחת תלוי בניתוח השנייה? ועוד, שורש נק"ט מאן דכר שמיה?

ניתן להבין את מערכת שיקוליו של ריב"ג כך. שתי צורות עומדות לפנינו לניתוח: נִקְטָטוּ/נִקְטָה, הראשונה תלויה במסורת, והשנייה בסברה הכוללת שחזור תהליכים פונולוגיים שהביאו לידי צורתה: השמטת אחת הטי"תין הכפולות והתאפסות התנועה בקו"ף (>נִקְטָה). אם מסורתו של ריב"ג היא הנכונה ותיבת נִקְטָטוּ דגושה, אין ספק שהיא מגזרת הכפולים; וכדי לאמת את השורש קט"ט מצטרפת אליה סברתו באשר לתיבת נִקְטָה,³¹ והרי שני עדים לשורש קט"ט. אך אם מסורתו של חיוג' היא הנכונה ותיבת נִקְטָטוּ רפויה זוהי אפוא עדות שהיא משורש קו"ט, ואזלה לה ודאות הימצאות שורש קט"ט המעוגנת במסורת; במקרה כזה נראה ששוב אין טעם "לטרוח" ולהצדיק שיוך תיבת נִקְטָה לשורש קט"ט באותם אמצעים פונולוגיים שנקט בסברתו, וכיוון שְנִקְטָטוּ הוכללה בשורש קו"ט הרגיל, תישאר נִקְטָה מייצגת של שורש יחידאי על כל פנים, ועל כן עדיף לנתחה "כפשוטה" וללא התערבות פונולוגית, דהיינו כצורת פ"נ רגילה ופרדיגמטית.

ניתוח זה מעלה את הצד המשלים לסברה שנוסחה על ידי טנא (לעיל 1.48): כשם שעדיף למדקדק להסביר צורה בעזרת תהליכים פונולוגיים כצורה בקטגוריה מצויה משיסבירה כצורה רגילה בקטגוריה יחידאית, כך עדיף לו להסבירה כצורה רגילה דווקא בקטגוריה יחידאית אם התהליכים הפונולוגיים המוצעים לא יביאו את התיבה להיכלל בקטגוריה מצויה. לשון אחר: אם הסבר מורכב לתיבה הכולל תהליכים לשוניים יביא לתוצאה זהה להסבר פשוט ו"חסכוני", דהיינו שהקטגוריה

31. ואף סברה זו מעוגנת בהיקרויות נוספות של אותו התהליך: נִסְבָּה מן סב"ב וְנִבְּלָה מן בל"ל.

המיוצגת על ידי תיבה זו תסתמך על תיבה זו בלבד, שוב אין יתרון להסבר המורכב, ויש לבחור בהסבר הפשוט והחסכוני. ניתוח זה של דברי ריב"ג בדבר העדפתו הסבר פשוט וחסכוני במקרים מסופקים מעין אלו מביא לזיהוי עיקרון נוסף במחשבת הדקדוק של ריב"ג, והוא עקרון החסכנות.

3. עקרון החסכנות

3.1 עקרון החסכנות הוא אבן פינה בפילוסופיה של המדעים, ומכונה גם "התער של אוקאם" (Occam's razor).³² משמעותו לענייננו, שאין להרבות בתהליכים כהסבר לצורה פלונית אם קיים הסבר פשוט וקצר יותר המביא לאותה תוצאה. כמו בדוגמה הקודמת, שבה ההסבר המורכב (נְקָטָה > *נְקָטָה) לא הועיל בקביעת שורש קט"ט כיוון שאין לשורש זה היקרות נוספת (לפי האפשרות שנקוטטו אינה מן הכפולים), ולכן העדיף ריב"ג את ההסבר הפשוט (נְקָטָה משורש נק"ט), כך בדוגמה שלפנינו העדיף ריב"ג את הניתוח החסכוני יותר, ובה עקרון החסכנות אף מובע במפורש.

3.2 בשורש אה"ב בספר ההשגה כתב ריב"ג (השגה, עמ' 12):

ואמר [חיוג] בְּתֵאָהֳבוּ פְתִי (מש' א' 22), שהעקר בו תֵאָהֳבוּ בסגול תחת התיו ושבא תחת האלף, כמו: יֵאָשְׁמוּ (תהלים לד 23). יֵחָרְדוּ (יחזקאל כו 18), ודבר זה טוב וראוי. ונכון עוד בעיני שיהיה פעל כבד על משקל אֵל תֵאָחֲרוּ אֹתִי (בראשית כד 56), ויהיה הצרי שבו במקום הפתח. וזו הסברה יותר טובה מן הראשונה, לפי שאין בה כי אם עלילה אחת ובראשונה עלילותים.

הצורה תֵאָהֳבוּ אינה תואמת שום פרדיגמה ידועה, ועל כן גם חיוג' וגם ריב"ג נחלצים להסבירה בזיקה לפרדיגמה קיימת ומוכרת. חיוג' גוזרה מן הבניין הקל (*תֵאָהֳבוּ < תֵאָהֳבוּ), ואילו ריב"ג מעדיף לגזור מן הבניין פיעל (*תֵאָהֳבוּ < תֵאָהֳבוּ). ייתכן שחיוג' גזר את הצורה מן הבניין הקל כדי להשוותה לתיבה תֵאָהֳבוּ (זכריה ח 17), מן הבניין הקל בצורת הפסק, ובאופן כללי כי לא מצא צורות פועליות משורש זה בבניין אחר.³³ על כל פנים, כיוון שריב"ג לא דן כלל במשמעויות שורש זה בבנייניו השונים (ובכלל מיעט לעסוק במשמעויות הבסיסיות של הבניינים, והוא דבר שתכופות קשה לעמוד עליו), נראה שעקרונותיה אין לדעתו נפקותא של ממש

32. עוד על התער של אוקאם בשירות הלשון ראה למשל אזר, פרשנות, עמ' 563–564.

33. בבניין קל מעל 100 צורות פועליות נטויות משורש אה"ב במקרא. בפיעל אומנם מופיע שורש זה 16 פעמים, אך רק כשם עצם בצורת בינוני רבים: מֵאָהֳבִי, מֵאָהֳבִיךָ, מֵאָהֳבִיךָ; ואת הצורה היחידה בנפעל, בינוני גם היא – הִנָּאֲהִבִים (שמ"ב א' 23) – השמיט חיוג', וריב"ג השלימה בספר ההשגה.

אם תיגזר הצורה מן הקל או מפיעל, ועל כן ראשית קיבל את הסברו של חיוג'; אלא שנסיבות אלה סיפקו לו הזדמנות ליישם אחד מעקרונות שיטתו המדעית ואף להצהיר עליו מפורשות. לפי הסברו של חיוג' שני שינויים התרחשו במעבר מצורת היסוד לצורה הממשית ("עלילותים"): הסגול בתי"ו נחטף והפך שווא, והאל"ף השוואה הונעה בצירי; ואילו הסברו של ריב"ג חסכוני יותר, וכולל שינוי יחיד ("עלילה אחת"): השווא בתי"ו מקורי והוא סימן אות אית"ן בעתיד של פיעל, ורק באל"ף חל שינוי, והפתח שבה הפך לצירי, ולכן הוא הסבר טוב יותר. גם כאן אפוא, כיוון ששני ההסברים מובילים לתוצאה זהה (אין נפקא מינה כאמור בין קל לפיעל בשורש זה), ההסבר הקצר והחסכוני עדיף.³⁴

4. עקרון ההכללה

4.1 עקרון ההכללה הוא הבסיס התאורטי לחשיבה מדעית מודרנית, ובכללה למדע הדקדוק. על פי עיקרון זה על המדקדק לשאוף להכליל מקסימום פרטים במינימום כללים, וממילא לצמצם בחריגים עד כמה שניתן. בהקשר זה ראוי להביא את דברי אהרן דותן העוסקים בהבחנת הדקדוק מן המסורה:³⁵

בעוד שהדקדוק מתבונן בטקסט כמכלול ומבקש בו את התופעות הסדירות המשותפות לכל חלקיו, כדי לרשום אותן, לתארן ולנסחן במערכת של כללים, המסורה נותנת עיניה בפרטים ומבקשת בהם את המיוחד והיוצא דופן, את הבלתי-סדיר והנדיר, ואותם היא רושמת אגב ספירה וסיכום. הדקדוק מנסה להכליל על פי הרוב [...] ואת המיעוט הדקדוק מוציא מן הכלל, לעתים מושך ידיו ממנו או לפחות מעמיד אותו במדרגה נמוכה יותר מן הכלל, ואילו המסורה מרכזת את כל עניינה בחריגים, בתופעות הבלתי-סדירות והנדירות [...] המדקדק רואה את היער כולו, המסרן מבקש את העצים היחידים. ספרי דקדוק הריהם מערכת כללים המתארים תופעות לשוניות, והחריגים נסרכים מאחור כפרטים זנוחים, כמטרד המערער את סדירותו של הכלל וטורד את מנוחת נפשו של המדקדק. לעומתם המסורה היא חגיגת המיעוט, הילולת הצורות הלא-רגילות [...]

34. הדיון על תיבת תְּאֶהְבוּ נמשך ב"כתאב אלתסויה" (דרנבורג, עמ' 354, 359; גייגו, תסויה, 588, 7, עמ' 115, 118), וכן ב"כתאב אלתשויר" על פי עדותו של ריב"ג בספר השורשים בערך אה"ב (סה"ש, עמ' 14; אצול, עמ' 23); כתאב אלתשויר אבד ברובו, והחלק המכיל דיון זה טרם הגיע לידנו. מדקדקים מאוחרים לריב"ג שהכריעו בנייתוח המילה כמותו, הטילו הפרש בינה ובין הפועל הקל ופירושה כפועל גורם, כגון שלמה אבן פרחון שפירש: "תחבכו את הפתיות לאחרים" (מחברת הערוך, שורש אה"ב). עוד על הצורת תְּאֶהְבוּ עיין בן-דוד, נֶאֱחַז, נֶאֱחַזוּ, עמ' 170. 35. דותן, מן המסורה, עמ' 157–158. דברים אלה נשנו אצל הנ"ל, ניצנים ראשונים, עמ' 9.

4.2 מדברי ריב"ג שלהלן אנו למדים עד כמה ביקש להרחיק חריגים ולו באופן פורמלי, כנגד ניתוח התיבה על ידי חיוג', ה"משלים" עם חריגותה המורפולוגית של התיבה. וכך כתב ריב"ג בשורש יע"ץ (השגה, עמ' 37):

ואמר [חיוג'] בזה השער שבא הצווי מזה הפעל שלא כדת [עלי אלשאד³⁶ = באופן חריג]: עָצוּ עֵצָה (יש' ח 10), דינו להיות עצו או יעצו. אמר מרון [=ריב"ג]: איני יודע מי מנעהו לשום אותו מן הפעלים נחי העין, הפוך מן יעץ, ולא ישים אותו שבא שלא כדת.

חיוג' החריג את הצורה עצו, שכן ברור היה לו שבמקום זה מתבקש שורש יע"ץ, ואם כך הצורה הצפויה היא עָצו או יעצו (על משקל רדו או יצקו [מל"א יח 34]).³⁷ מגמת ריב"ג כאן, כאמור, היא להמעט בחריגים כל עוד אפשר להסבירם לפי עקרונות ידועים. וכאן עושה ריב"ג שימוש בכלי נוסף שפיתח לכדי שיטה כדי לשרת את עקרונותיו: ההיפוך (קלב). בגזרות העלולות, הכוללות "נח רפה"³⁸ כאחד מעיצורי השורש (הבא לידי ביטוי באחת מאותיות אהו"), עשוי אותו הנח להחליף את מקומו וכך ליצור צורות שוות משמעות לפי הפרדיגמה של השורש החדש, ובמושגיניו חילוף גזרות.³⁹ מגמתו המפורשת של ריב"ג בדוגמה שלפנינו בנוגע לציווי עצו היא ש"לא ישים אותו שבא שלא כדת", דהיינו שלא להגדירו כחריג (במקור: ולא⁴⁰ יגעלה שאדא = ולא יעשהו חריג). כאפשרות ראשונה לכיצוע דבר זה הוא מציע שהנח הרפה שבשורש (התנייני!) עו"ץ, כפי שבא לידי ביטוי בצורה עצו, הוא הנח הרפה שבשורש (הראשוני) יע"ץ, דהיינו היו"ד פה"פ, בחילוף מקום – היפוך. היפוך מעין זה הוא שאפשר לריב"ג במקומות רבים להסביר צורות על פי הפרדיגמה הברורה שאליה הן משתייכות, ועם זאת לא לתפוס את השורש העומד בבסיס אותה הפרדיגמה כשורש הראשוני, אלא כ"מוטציה" הפוכה (מקלובה) מן השורש הראשוני הנפוץ יותר. בכך נשאר ריב"ג נאמן מצד אחד לנקודת המוצא המורפולוגית, דהיינו לניתוח הפרדיגמטי הפשוט והמתבקש של צורה, ומצד שני לא ויתר על הכללת צורות יחידאיות בצורות המציגות את קטגוריית הרוב.

יש לשים לב שמעבר לחילוף הגזרות שמציע ריב"ג אין בדבריו כאן חידוש גדול, שכן גם חיוג' ידע שהצורה עצו נוטה על פי פרדיגמה של גזרת ע"ו, אלא שכיוון

36. על מונח זה בשימוש חיוג' ראה ותר, משנתו הלשונית, עמ' 14–15.
 37. וראה בסל, חיוג', 3.7.18 (עמ' 185–186), תחת "חריגים" לציווי קל בגזרת פ"י.
 38. ראה לעיל הערה 3.
 39. תפיסה זו ביטא ריב"ג מפורשות בערך גו"ד, בהצדקתו הסבר צורת ע"ו על ידי "חילוף גזרות" מן הכפולים. ראה להלן 4.3.48.
 40. על פי כ"י סנקט פטרבורג, Eyr. Arab. I 2768; בכ"י אוקספורד 1453 ולם, ועל פיו במהדורת דרנבורג.

שהניח שלפנינו צורה מגזרת פ"י הרי היא חריגה בגזרתה; ועל כך תמה ריב"ג: היה לחיוג' להסביר את התיבה כפשוטה, מגזרת ע"ו, בעזרת היפוך (קלב), ובלבד שלא יקבענה כחריגה!

4.3 הייררכייה פנימית

4.3.1 בהמשך הערך יע"ץ העלה ריב"ג פתרון נוסף להכללת עצו בשורשה הראוי לה:

ויתכן בעיני לאמר בו טעם אחר טוב מאד, והוא שעקרו להיות יעצו על משקל זכרו, עמדו, נפל ממנו פא הפעל, שהוא היוד, ובא השרק במקום החלם, כמו ישפוטו הם (שמות יח 26), שפתי חכמים תשמורם (משלי יד 3) [...] שכל אלה נשרקים במקום החלם; וכן אומר בגשו הנה (יהושע ג 9) שראוי להיות נגשו ונפלה הנון ממנו [...] ועוצו בעיני על משקל גשו, ואם כן הרי הוא כדין וכשורה ואינו שלא כדת.

4.3.2 אם נניח שכשריב"ג נותן כמה הסברים חלופיים האחרון האחרון טוב מקודמיו, נוכל אולי להסיק מדברים אלה על הייררכייה פנימית של טיב הכלים המורפר-פונולוגיים שבשימוש ריב"ג: היקף תהליכים (במקרה זה נשילת פה"פ בצירוף עם חילוף תנועות קל⁴¹) עדיף על חילוף גזרות כאמצעי להצלת צורה מהחרגתה או לשיוכה לקטגוריה קיימת.

4.3.3 הייררכייה מעין זו משתקפת גם בשורש יס"ך (השגה, עמ' 33):

[חיוג'] לא זכרו. על בשר אדם לא ייסך (שמות ל 32), על משקל לא ייעף ולא ייעץ (ישעיהו מ 28).

א. ודע, יודיעך האלהים את הטוב, כי זאת המלה אפשר לה להיות לשון עומד בעצמו, כלומר עקר [=שורש] בפני עצמו;

41. החילוף חולם/שורוק נחשב לדעת ריב"ג חילוף טריוויאלי, היות ששניהם שייכים לאותו ה"ענף" של תנועות. כך הגדיר ריב"ג את "עץ" התנועות (התרגום שלי): "ויסוד שבע תנועות אלה שלוש מהן, והן השורוק והחיריק והפתח [...] הרי ששלוש תנועות אלו הן אבות ונהן שורשי כל התנועות, והשאר תולדות וענפים מהן. רצוני לומר שחולם וקמץ מסתעפים משורוק, שכן קיבוץ [השפתיים] הוא כקטגוריה לשלושתם והם מינים, אלא שהם אחד מעל השני: השורוק מעל החולם והחולם מעל הקמץ; וסגול, שהוא פתח קטון, מסתעף מפתח גדול, שכן תנועות בהגייה נוטה לפתח [...] ואשר לצירי הרי הוא מסתעף מחיריק, מפני שמוצאו ממוצע בין מוצא הפתח ומוצא החיריק, ולדעתי הוא קרוב יותר לחיריק [...] ואם תאמר שצירי מסתעף מחיריק ופתח יחדיו מפני שהוא ממוצע ביניהם הרי [גם] זה טוב, ודעהו" (רסאלה אלתקריב ואלתסהיל; דרנבורג, עמ' 275–277; אלח'לף וולגרו, עמ' 38). על השיטות השונות של חלוקת התנועות אצל המדקדקים ראה למשל גרביל, חלוקת התנועות; בן-חיים, תורת התנועות; אלדר, עיון מחודש; באדיליוס, על התנועות.

ב. ואפשר גם כן שתהיה הפוכה מן וְסוֹךְ לֹא סִכְתִּי (דניאל י 3), לפי שפרושם שוה; ואפשר גם כן שיהיה ייסך במקום יוסך שהוא מה שלא הוזכר פועלו מן הפעלים הנחי העין על משקל הכבד מן וַיִּרְחֵץ וַיִּסֶךְ (שמ"ב יב 20), שהוא נח העין כבד [=ע"ו בהפעיל]. וכמהו מה שלא הוזכר פועלו נח העין כבד בחרק במקום השרק, וַיִּשֶׁם בְּאֶרֶץ (בראשית נ 26), היה ראוי להיות וַיִּשֶׁם בשרק. ואלו זכר ר' יהודה לא יִיסֶךְ, לא היה רחוק בעיניו שיהיה וַיִּשֶׁם בְּאֶרֶץ כמו וַיִּשֶׁם לְפָנָיו (שם כד 33).

ראשית (א) – הניתוח המתבקש לפי הפרדיגמה הפשוטה באמצעות היקש, ולפיו הצורה מגזרת פ"י. ואומנם ניתוח זה יוצר שורש הבא לידי ביטוי במקרא בצורה אחת בלבד, ולכן הציע ריב"ג ניתוח נוסף (ב) בשיטת חילוף הגזרות, ולפיו השורש יס"ך איננו שורש עצמאי אלא הוא תנייני, הפוך משורש סו"ך המתבקש והנפוץ. לבסוף הציע ריב"ג שיטת ניתוח שלישית לתיבה (ג), ולפיה אין כאן שורש יס"ך כלל, אלא הופעל של סו"ך בחילוף תנועות. אף מכאן עולה שריב"ג העדיף להסביר צורה קשה באמצעות תהליך פונולוגי (חילוף תנועות) המאפשר לשייכה לגזרה נפוצה על פני ההסבר של חילוף גזרות.⁴²

4.3.4 אומנם הרוגמה הבאה מצביעה לכאורה על ההפך. בשורש גו"ד כתב ריב"ג (השגה, עמ' 57):

- א. יְגוֹדְנוּ וְהוּא יִגְד עֶקֶב (בראשית מט 19). אם הם נחי העין, משקלם יְצוֹד (ויקרא יז 13), יְצוֹדְנוּ (תהלים קמ 12).
- ב. ושמהם מפעלי הכפל, והיה ראוי להדגש דלת יְגוֹדְנוּ על משקל יְסֻבְנוּ (ירמיהו נב 21), לא יִדְקְנוּ (ישעיהו כח 28), והרפוהו להקל.
- ג. ושמהם האות הנחה אשר היא עין הפעל [כלומר הצורה היא ע"ו] מוחלפת מאחת אותיות הכפל אשר בְּיָגוֹדוּ על נֶפֶשׁ צְדִיק (תהלים צד 21), כי כן תמצא עקרים שהם מפעלי הכפל וקרובים לענין עקרים אחרים שהעין שלהם אות נחה או פעלים שהלמד שלהם אות נחה, כמו שיתברר לך בהרכב מקומות מזה הספר [...] ודעתם בכל החלופים האלה להקל.

ראשית (א) ניתח ריב"ג את התיבות יְגוֹדְנוּ וַיִּגְד בפשטות וכמתבקש על פי ניקודן – משורש ע"ו, בהתאם לפרדיגמות היסודיות שקבע חיוג'. אלא ששורש גו"ד אינו נמצא במקום אחר עוד במקרא,⁴³ ולעומתו שורש גו"ד נפוץ הרבה יותר (ובאותה

42. ואכן דווקא הסבר זה של חילוף תנועות בתיבת ייסך הוא המופיע עוד בכתאב אלתסויה (דרנבורג, עמ' 369; גייגו, תסויה, עמ' 122) ובספר השורשים, שורש יס"ך (סה"ש, עמ' 197; אצול, עמ' 287).

43. למעט יְגוֹדְנוּ בחבוק ג 16, הוזהו למופע בבראשית. ואכן אלו שלוש התיבות היחידות בשורש גו"ד בסה"ש.

שורש גו"ד – אומנם עם הכרה שחילוף גזרות לפנינו. סיוע לסברה זו הוא שבספר השורשים אין שורש עו"ץ כלל, רק יע"ץ (ושם נותן דוגמה אחת בלבד ומפנה לספר ההשגה), ואילו התיבות יגודנו (בשתי ההיקריות) ויגד מופיעות בשורש עצמאי, גו"ד, בנפרד משורש גו"ד.⁴⁶

5. עקרון ההקשר

5.1 עיקרון נוסף שמודגש בדיוניו של ריב"ג ושעשוי להשפיע על הניתוח המורפון-פונולוגי של תיבה הוא עקרון ההקשר. לפי עיקרון זה אין המדקדק עוסק רק בצד הטכני של הלשון, במציאת שורשים, בניינים ונטיות וסידורם, אלא הוא חייב להגביה עיניו גם לתוכן הדברים ולהקשרם ולהיבנות מהם בניתוחיו המקומיים. עיקרון זה הביא את ריב"ג לפרשנויות מהפכניות ביחס לזמנו ולקודמיו, וכפי שהצהיר לעיתים בעצמו. אכן, עיקר מגמת המדקדקים הקדומים הייתה להועיל בהבנת המקרא והם לא עסקו בתאוריות מופשטות גרידא, ואף חיוג' כך. אף שלא הזכיר במפורש בהקדמותיו את כוונתו לכך, אלא בעיקר את רצונו לכוון את הלומדים והמשוררים אל דרכי הנטייה הנכונים, מאופן סידור המובאות הפנימי שבכל שורש שערך אנו למדים שסמנטיקה הייתה חלק בלתי נפרד מן התאוריה הלשונית של חיוג': הסידור הפנימי הראשי בכל שורש אצל חיוג' אינו לפי הבניינים אלא לפי משמעותו של השורש השונות,⁴⁷ ורק בתוך כל חלוקת משמעות מתמיינות ההיקריות לבנייניהן. ועם זאת עיקר משימתו

46. אומנם ייסק' מופיעה בסה"ש בשורש יס"ך, ולא בשורש סו"ך כפי שהיה צפוי על פי הדברים הנ"ל. אך בערך זה (בנוסח הערבי בלבד) נוספה דוגמה מלשון חז"ל: "יסיכה (משנה תענית א, ד, והשווה כ"י קאופמן שם, ובשאר ההיקריות בסדרים זרעים ומועד) במקום סיכה", וייתכן שדוגמה זו מצטרפת לתיבת ייסק' ליצור קטגוריה כנ"ל. ועוד יש לבחון את הנוסח בשורש זה ואת ההבדלים בין הנוסח העברי ובין הנוסח הערבי שם.

47. בזאת הלך חיוג' בעקבות מנחם ב"מחברת", שחילק כל ערך ל"מחלקות" על פי מספר המשמעויות (ראה מורג, מחלוקת מנחם ודונש, עמ' 6; מירסקי, תורת הלשון, עמ' 22–25). הווה אומר, אף על פי שחידושו הגדול של חיוג' היה במה שהגדיר מחדש את תפיסת השורש כמונח מורפולוגי טהור, לא נמנע מלבסס את שיטת חלוקת הערכים בספריו על שיטתו של מנחם, דהיינו על פי חלוקה ראשונית של כל ערך למשמעויותיו השונות, ורק לאחר מכן חלוקה משנית לבניינים (אין חלוקה כזאת אצל מנחם). שהרי יכול היה להרגיש את חידושו עוד יותר ולחלק כל ערך חלוקה ראשונית לא למשמעויות אלא לבניינים, ורק לאחר מכן חלוקה משנית למשמעויות, כדרך המילונאות המודרנית. ייתכן שבכך רצה חיוג' להיצמד עד כמה שיכול היה לשיטות הקיימות והמקובלות, ועל כל פנים לשיטת מנחם, שחיבורו היה המילון העברי הנפוץ ביותר בתקופה זו, וייתכן שאף היה רבו (לדיון בשאלה זו ראה בסל, חיוג', עמ' 6–10; וראה כעת געש, תשובות תלמידי מנחם, עמ' 299, 316). על תלותו של חיוג' במחברת מנחם לא רק בשיטת החלוקה הראשונית של הערכים אלא אף בתוכן המחלקות השונות, כלומר בפסקי ההדגמה – ומכאן ההשקפה שבמובן מסוים אין חיבורו של חיוג' אלא מילון משופר על בסיס

של חיוג' הייתה העמדת הבסיס המורפולוגי של הלשון, ועל כן הערותיו הסמנטיות מועטות ביותר.

5.2 לעומתו ריב"ג הצהיר במפורש בראש ספר הרקמה ובראש ספר השורשים שסוף מגמתו בספרים אלו לסייע ללומד להבין בצורה שלמה יותר את דברי האל שבמקרא: "בעבור שהיה גמול הבורא יתעלה הטוב בכל אשר יקנהו האדם בעולמו והנכבד בכל אשר יעתדהו לאחריתו, וההגעה אליו לא תשלם כי אם בעמוד על הכתוב בספרי הנבואה וקיום מצותם והזהרותם, ולא יתכן לעמוד על הכתוב בספרים האלה כי אם בחכמת הלשון [...] הבנת ספרי הנבואה וקיום התורה כמשפט לא תהיה כי אם בהבנת חכמת הלשון היטב" (רקמה, עמ' ט-י); "ואנו מזכירים בחלק השני הזה אשר קראנו אותו ספר השרשים רוב השרשים העבריים הנמצאים באשר בידינו מן המקרא ונבאר משמושיהם ונפרש מכוונותם מה שהצורך מביא לבארו ולפרש אותו ונגיע לכל זה התכלית אשר נוכל להגיעה אחר אשר נזהר בו כפי יכלתנו ונשמר כהשגת כחנו כאשר הוא חובה לעשות בפירוש דברי האלהים יתברך שמו" (סה"ש, עמ' 1). על כן העיר ריב"ג במקומות רבים על כך שחיוג' נמנע מלפרש או ערבב בין משמעויות: "ודע כי ר' יהודה זכר בשער הזה ספות הרוה, כוסי רויה, ותוציאנו לרויה, זכר סתם⁴⁸ ולא בארם, והנני מבאר אותם לך" (סה"ש, שורש רו"ה, עמ' 472); "כבר נזכרו המלות האלה בספר בעלי הכפל על שהם ענין [=משמעות] אחד ולא הודיענו ר' יהודה איזה ענין היתה דעתו בהם כמנהגו בכל מלה שתומה, ואני מפרש אותם לך כפי מה שהודמן לי" (שם, שורש שב"ב, עמ' 493); "וערב ר' יהודה הענינים האלה ולא הבדיל ביניהם כמנהגו, והבדלתם ראויה" (שם, שורש דו"ח, עמ' 107).⁴⁹

5.3 אך מגמת פרשנות הכתובים לא הייתה רק מגמתו הכללית של ריב"ג, אלא היא השפיעה באופן ישיר על ניתוחים דקדוקיים מקומיים. בהקשר הדברים שנאמרו לעיל (18) באשר לנקודת המוצא לניתוח דקדוקי כפי שהתווה חיוג', דהיינו המורפולוגיה כבסיס לניתוח כל תיבה, גם עיקרון זה, עקרון ההקשר, בא ביחסי גומלין עם נקודת מוצא זו. באותו אופן שבו השאיפה לאמפיריות ולהכללה (לעיל 288, 4) גוברת על הניתוח הפשוט של תיבה, על ידי כלים מורפו-פונולוגיים מפותחים, כך גם, וביתר שאת, השאיפה להסביר את לשון הכתוב באופן ההולם והמסתבר ביותר לפי הקשרו גוברת על הניתוח הפשוט של תיבה. ועם שעוד קיימת המחויבות העקרונית לנקודת

מחברת מנחם – ראה דלגרו, השימוש במחברת, עמ' 137–148. אני מודה לירידי ד"ר חננאל מירסקי על הפניה זו.

48. "זכר [...] זכר סתם", במקור זכר [...] זכרא מטלקא, ולפי זה יש לקרוא זְכָר [...] זְכָר סְתָם (ואולי אפילו סְתָם), ו"זכר סתם" הוא מושא פנימי של זְכָר.

49. וראה דוגמאות רבות נוספות אצל אברמסון, בעלי לשונות, עמ' 17–19.

המוצא של חיוג' – צורת המילה כפי שהיא – נראה ששאיפה זו להלום את ההקשר באופן המיטבי הופכת בעצמה לנקודת המוצא להסבר תיבה, ומשם נותר רק לגשר על הפער שבין הצורה הצפויה והצורה הממשית.⁵⁰ דבר זה יודגם להלן בשלוש דוגמאות.

5.3.1 חיוג' חילק את השורש פל"ל לשתי משמעויות והדגימן באמצעות רשימת פסוקים בלבד, בלי הסברים:

פִּלְל, רָאָה פִּנְיָהּ לֹא פִּלְלָתִי (בראשית מח 11), וַיַּעֲמֵד פִּינְחָס וַיִּפְּלֵל (תהלים קו 30), וּפְלָלוּ אֱלֹהִים (שמ"א ב 25) [...] פָּקוּ פְּלִילִיָּהּ (ישעיהו כח 7), וְנָתַן בְּפִלְלִים (שמות כא 22), וְנִפְּלַל חָלָל (יחזקאל כח 23). ומשמעות אחרת: תִּפְּלָה לְיָרֹד (תהלים יז 1), וַיִּתְּפֵל מֹשֶׁה (במדבר יא 2).⁵¹

על כך העיר ריב"ג בשורש פל"ל בספר ההשגה (עמ' 196):

[א] הכניס בזה השער וְנִפְּלַל חָלָל עם וְנָתַן בְּפִלְלִים. [ב] ודבר זה אינו טוב עלי, [ג] כי פירוש פְּלִילִים שופטים ודיינים, ואין מקום לפרש זה בְּנִפְּלַל חָלָל, אלא אם כן תפרש ישפט ההרג ויורן הרצח [...] [ד] ולהיות וְנִפְּלַל מִן נִפְּלָל יותר טוב בענין, [ה] כי אז יהיה כמו וְנִפְּלַל חָלָל בְּתוֹכְכֶם וַיִּדְעֶתֶם פִּי אֲנִי יי (יחזקאל ו 7), ועוד בְּנִפְּלַל חָלָל בְּמִצְרַיִם (שם ל 4); [ו] וזה יתכן בהיות הלמד כפולה, כי רצו להשיג את הפעל השלשי ולהגיעו למעלת הפעל הרבעי, כגון כרסם וכלכל וכרבל וחספס. [ז] וכמהו מן הפעלים השלישיים הכפולים הלמד אֶמְלַל בְּשֵׁן (נחום א 4), שְׁעָרְתָּ עֲשָׂתָּה מָאד (ירמיהו יח 13).

ערך זה, כערכים רבים בספר ההשגה, מנוסח בקפידה ובהדרגתיות שיטתית: דברי חיוג' [א], התנגדותו של ריב"ג [ב] וטעמו להתנגדות [ג] – אין מקום לפרש את הפירוש העולה מדברי חיוג' בפסוק זה. הרי נקודת מוצא חדשה לניתוח תיבה לשיטת ריב"ג, והיא משמעות התיבה על פי הקשרה בפסוק. כעת ריב"ג מציג את פתרונו הוא לניתוח התיבה [ד], ומביא סיוע לפירושו מפסוקים מקבילים [ה]. לבסוף ריב"ג נדרש לגשר על הפער שבין ניתוח התיבה על פי עקרון ההקשר (השורש נפ"ל) ובין ניתוחה על פי "נקודת המוצא" המורפולוגית (השורש פל"ל), ועל כן ניתוחה על פי דגם מורפולוגי חלופי (נדיד אומנם) כפול למ"ד [ו],⁵² תוך הצדקת השימוש בדגם זה על ידי הבאת דוגמאות נוספות ממנו [ז], כדי לקיים את עקרון האמפיריות. הרי

50. ראה על כך בספר ההשגה, סוף ערך גל"ל (עמ' 181). שם הביא ריב"ג ראייה על נכונות ניתוחו מכך שהגזירה שהציע מתאימה למשמעות (מואפקה אלאשתקאק ללמעאנ).

51. דוקס, עמ' 169; נוט, עמ' 115; ותד וסיון, עמ' 356.

52. עוד על כפל לה"פ "להגיעו למעלת הפועל הרבעי" ראה השגה, שורש שח"ה (עמ' 176); רקמה, עמ' צא.

שמשמעות התיבה בהקשרה מכריחה את המדקדק למצוא ניתוחים מורפולוגיים חלופיים פחות "נוחים" לתיבה.⁵³

5.3.2 בכתאב אלתסויה (ספר התוכחה), לאחר שהביא ריב"ג מדברי עצמו בספר ההשגה בנוגע לתיבת "וַיִּרְבּוּ בְּנֵי חָלָל" (שמ"א טו 5) – שלשיטתו היא משורש אר"ב – ואת הפולמוס שנוצר סביבם, ולאחר דיון קצר המוכיח כיצד ייתכן מצד תכונות הנח הרפה שהאל"ף פה"פ אינה מופיעה בתיבה זו, כתב:⁵⁴

ואומר עוד שהיותו מן "ארב" יש לו תועלת יותר משיהיה מן "מריבה",⁵⁵ כי להיותו מן "מריבה" לא יועילנו ביותר מהיות המלחמה, שכבר ידענו אותה

53. יש להעיר שבמקרה זה, כיוון שריב"ג היה מעוניין לדון במשמעות התיבה ולבארה, העיר על דברי חיוג' רק בקשר למשמעות התיבה כפי שעולה מסמיכותה לשאר הדוגמאות שהביא חיוג', ואילו על צורתה על פי חיוג' – בניין נפעל – לא העיר כלל (ראה מהדורת ותד וסיון, עמ' 357 הערה 147, שצינינו ש"חיוג' מביא צורה מנפעל בלא לציין שהיא ממנו"). אם צורה זו היא אכן נפעל, הרי היא באה על פי "צורת היסוד" שלה (אצל), כלומר הצורה המקורית המשווערת לפני שחלו בה התהליכים הפונולוגיים שהביאוה לידי הצורה המקראית הממשית. דבר זה נזכר בהקדמת חיוג' לספר פועלי הכפל, ושם מנה שני דגמים לבניין נפעל בגזרת הכפולים: האחד במשקל נגז, נגל (היקש על פי נגוזו ונחוס א 12), ונגלו וישעיהו לד 4), והשני במשקל נסב, נקל. צורות היסוד של שני המשקלים, לדברי חיוג' שם, זהות: נגזו ונגלל מזה, ונסבב ונקלל מזה. (וריב"ג בערך חל"ל בספר ההשגה מנה דגם שלישי במשקל נחל, נחר, ואף צורת היסוד שלו זהה לשני הקודמים: נחלל, נחרר.) אך חיוג' לא הזכיר שם שיש צורה אחת שבאה בצורת היסוד (על אלאצל), נפלל, כפי שראוי היה שיוכרר אם אכן ראה תיבה זו כנפעל. ומסתבר שאומנם כך הבין ריב"ג את דעת חיוג', דהיינו שהתיבה בנפעל, שכן כתב: "ואין מקום לתפרש זה בנפלל חלל, אלא אם כן תפרש ישפט ההרג ויודן הרצח" (במקור ביטוי אחד: ויסתחכם אלצרע ואלקותל) – ישפט, יודן פעלים סבילים במקביל לשימוש הנפעל. וכך גם הבינו ותד וסיון כנ"ל. ובאמת קשה על חיוג' כיצד הביא נפעל מן הכפולים לפי צורת היסוד כלי לציין זאת לא כאן ולא בהקדמה, וכן מדוע לא אמר כדרכו: "והנפעל" לפני ציון ההיקרות בנפעל? אילולא בעיות חדשות צצות מפתרון זה היה אפשר להציע שחיוג' לא התכוון כאן לנפעל כלל אלא לבניין קל, עתיד מדברים (וכיום אפשר היה להציע גם מדבר, כדוגמת "משכני אחרירי נרוצה" ושה"ש א 4 ועוד; ראה ילון, נ' פריפיקס; אברמסון, ביאורי מקראות, עמ' 356–357), ובהקבלה לתחילת הפסוק שבה דיבר האל על עצמו בלשון יחיד: "וְשָׁלַחְתִּי בָּהּ דָּבָר וְדָם בְּחוֹצוֹתֶיהָ וְנִפְלַל חָלָל בְּתוֹכָהּ בְּחָרְבָהּ עֲלֶיהָ מִסְבִּיב" (יחזקאל כח 23); נפלל לפי הצעה זו על דרך השלמים דוגמת יחנן (עמוס ה 15) שהביא חיוג' בשורש חנ"ן בציון עלי אלאצל. ועוד הדבר צריך עיון. לא מצאתי תיבת נפלל אצל בסל בכל הפרק הדין בגזרת ע"ע (בסל, חיוג', עמ' 240–263).

54. המובאה בתרגום ר' שלמה בן יוסף אבן איוב (בדרש פרוכנס) 1264), מתוך כ"י מדרד 5460. תורתו לד"ר אורי מלמד מן האקדמיה ללשון העברית על שהעמיד לידי את תצלומי כתב היד. במהדורת דרנבורג עמ' 364; גייגו, תסויה, 88, עמ' 120.

55. במקור הערבי (כ"י אוקספורד) תם אקולו אן לכונה מן ארב מזיה ליסת בכפיה ענד כל ד' פהם עלי כונה מן מריבה, ובתרגום "עוד אומר שלהיותו מן ארב יש יתרון שאינו נעלם מכל בעל הבנה על היותו מן מריבה". (במהדורת גייגו ותסויה, עמ' 120) דולגה שורה בכתב היד מן המילים

ובואה בלא ספק מבלתי אמרו "וירב בנחל", ולא היה לנו אז צורך לידיעתה, כל שכן ליחד מקומה ר"ל אמרו "בנחל". ואמנם היותו מן "ארב" כבר יועילנו ענין לא היינו יודעים אותו לולי זכרון הכתוב לו, והוא המארב עם הוראתו גם כן על המלחמה, כי המארב לא יהיה כי אם במלחמה. ולזה היה ראוי להודיענו במקומו [=את מקומו], ר"ל [מקום] המארב, והוא אמרו "בנחל". וזה בלתי נמחה כלל.

שיקולו של ריב"ג לבחור בשורש אר"ב לתיבה זו ולא בשורש רי"ב (כפי שסברו מתנגדיו) הוא ההקשר והתועלת הסיפורית הצומחת מניתוח זה. לצורך זה הוציא ריב"ג תיבה זו מניתוחה הפשוט לכאורה, שוירב מגזרת ע"ו על משקל וַיִּקָּם, וגם כאן השתמש בכלים פונולוגיים כדי לגשר על הפער: בנשילת האל"ף ובהשפעתה כ"נח רפה" על התנועה שלפניה.⁵⁶

5.3.3 בדוגמה שלהלן נראה באופן ברור כיצד עקרון ההקשר הוא נקודת המוצא לניתוח התיבה, לשיטת ריב"ג, ורק לאחר ביסוס דבר זה אפשר לחזור ולהסביר את תצורת התיבה, שלא כמבט ראשון, באמצעות הכלים המשוכללים שבידי ריב"ג; וכמו בדוגמאות הקודמות הדבר נעשה באופן שגם לא יפגע בעקרון האמפיריות, על ידי הצבעה על כך שהתופעה המתוארת באמצעות תהליכים פונולוגיים נבחנה עוד במקומות אחרים, ואינה תקדימית.

את תיבת נָנוּס שבפסוק וַיִּתְאַמְרוּ לֹא כִי עַל סוּס נָנוּס עַל כֵּן תִּנְסוּן וְעַל קַל נִרְכָּב עַל כֵּן יִקְלוּ רַדְפֵיכֶם (ישעיהו ל 16) שייך ריב"ג לגזרת הכפולים משורש נס"ס ובהוראת 'גובה ועלות', ולא כצפוי וכפי שכרגיל פורש לפניו משורש נר"ס ובהוראת 'מנוס ומברח'.⁵⁷ העילה לניתוח זה היא ההקבלה שבפסוק ומשמעות

"מן מריבה", כפי שציין ממזן, סקירה, עמ' 357. ויש לתקן גם אצלו: שם בהמשך השורה צ"ל יפנדא במקום יפדנה.)

56. כמפורט בספר ההשגה, שורש אר"ב: "ודע כי וַיִּרְבַּ בְּנַחַל מזה הפעל הכבד ועקרו להיות: וַיִּאָרְב, כמו: וַיִּגְרַשׁ, וַיִּבְרַךְ, הפילו האלף והטילו תנועתה תחת היוד, להיות ראייה עליה. ויש לומר עוד, כי וירב מחלק כבד אחר, והוא: האריב, ואע"פ שלא מצאנו הפעיל בשמוש הפעל הזה, והסברה הזו היא כסברת ר' יהודה בויאצל מן הַרְוִחַ (במדבר יא 25), ויהיה עקרו להיות וַיִּאָרְב בהנעת היוד בפתח והנעת האלף בשבא ופתח, על משקל: וַיִּאָמְנוּ אָכִישׁ (שמ"א כז 12), הניחו האלף והניעו היוד בקמץ, לפי שלא יקדים לאותיות הנח כי אם הקמצין."

57. תרגום השבעים φευξόμεθα; פשיטתא "נערוק" (ושם מבנה הפסוק שונה); וולגטה fugiemus; יונתן "נערוק"; תרגום רס"ג נהרב (וכיו"ב בפירושו, עיי"ש). בצדק אפוא כתב ריב"ג בסה"ש (שורש נר"ס): "ואנחנו העירונו בספר התוספת [=ההשגה] על דעת [במקור גלט = טעות] ר' יהודה בעל סוס ננוס והבאנו בו ענין נפלא [גריב] לא קדמנו בו אדם, באותות ומופתים מכעיסים המקנא ומשמחים האוהב". בעקבות ריב"ג בפירושו זה הלכו רבים מן המפרשים שלאחריו (עייין ראב"ע, ר' יוסף אבן כספי, אברבנאל, בעל המצודות, שד"ל), ועד למפרשי דורנו (עייין למשל

הכתובים לעומת חולשת פירוש הכתוב לפי ההסבר המקובל. וכדי שלא תימצא תיבת ננוס יחידאית בתצורתה צירף לה מקרים ברורים נוספים שבהם תיבה מגזרת הכפולים באה בשורוק ולא בחולם הצפוי.⁵⁸ מפאת יפי הדברים וחשיבותם הם יובאו במלואם:

הכניס [חיוג'] בזה השער על סוס ננוס (ישעיהו ל 16). ואפשר שיהיה יוצא משער זה לשער ננס,⁵⁹ ויהיה מענין מתנוססות (זכריה ט 16) והוא לשון גובה ועלות, ומזה אמרו שאו נס (ישעיהו יג 2). ובא ננוס בשרק ואע"פ שהוא מפעלי הכפל, כמו שבא ירון ושמח (משלי כט 6) בשרק, והוא מן רננה, וכמו שבא ישוד צהריים (תהלים צא 6) בשרק, והוא מן שודד (ישעיהו טז 4), ולכור את כל זה (קהלת ט 1) בשרק, והוא מן ברור מללו (איוב לג 3). וזה הענין יותר טוב בעיני מן הענין של ניסה, לפי שענין הניסה הוא חלש בו, שאין על פן תנוסון בא יפה בענין, שהרי הם בחרו המנוס ורצו אותו באמרם על סוס ננוס, לכך זה הענין האחר יותר חזק, וכל שכן כי הדברים שוים, ר"ל שכי על סוס ננוס מתאים לאמרו ועל קל נרפב, כאילו אמר על סוס נעלה ועל קל נרכב, אבל בין שתי המלים הפרש גדול בצחות הלשון, כלומר כי על סוס ננוס על פן תנוסון יותר צח מן "על סוס נעלה על כן תנוסון"; וזה הוא חלק אחד מחלקי הרחבת הלשון, יקרא מוצא ודמיון, ודרכו אצל בעלי הלשון וחכמי הדבור דרך יפה עד מאד. וכמו זה המוצא הוא מה שאמר הפוסק בחשבון

עמוס חכם בדעת מקרא, וכן הרב שטיינזלץ במהדורתו [הוצאת קורן, ירושלים 2016], ואצלו מצוין שהפירוש הוא על פי ראב"ע ומצודות [אף שראב"ע הביא את הפירוש בשם ריב"ג]. על חלוציותו של ריב"ג בפירושים רבים ועל ייחוס פירושים אלו על ידי האחרונים לפרשנים מאוחרים לו אדון אי"ה במקום אחר.

58. על חילוף תנועות מעין אלו ראה לעיל הערה 41.

59. כלומר אין לדון תיבת ננוס כע"ו, אלא היא מגזרת הכפולים. בכ"י אוקספורד: וקד ימכן אן יכוון ענה אלי באב 000. משפט זה חסר מובן. במהדורת דרנבורג התחכמו המהדירים לקרוא תיבת ענה שבכתב היד ענדי, כאילו הה"א היא דל"ת ובתוכה יו"ד (מנהג זה אומנם ידוע אצל חלק מן הסופרים, אך אינו קיים בכתב יד זה), ויצא "وقد يمكن ان يكون عندي الى باب نנס". אין שחר לקריאה זו בכתב היד, ואף המשפט שנוצר סתום. פשוט נשמטה למעתיק תיבה בהגיעו לסוף השורה והתחילו שורה חדשה (כפי שנמצא כמה וכמה פעמים בכתב יד זה), וצ"ל וקד ימכן אן יכוון בארג ענה אלי באב 000, וכפי שתורגם בשני כתבי היד העבריים "ואפשר שיהיה יוצא משער זה לשער ננס". ניסוח זה מתאים הן לפתיחת המשפט "הכניס בזה השער" (אדכל), וכעת אנו מוציאים את התיבה ממנו, והן למקומות אחרים כיו"ב בספר ההשגה שבהם הביטוי בארג ען תורגם "יוצא מן", למשל בשורש בט"ה: "ונכתב בהא להורות על עצמו שהוא יוצא מבעלי האלף ואינו מהם", במקור: אנה בארג ען דואת אלאף; וראה עוד בשורשים שג"ה, גל"ל, ואף בציטוט מדברי חיוג' בשורש סו"ת. כתב יד נוסף המחזיק את תחילת הערך מאמת את ההשערה דלעיל, שכן בנוסחו של כתב יד זה אכן מופיע שורש כ"ר, אף אם תחביר המשפט אינו זהה: וקד ימכן אן יכרג ענה אלי באב ננס (צ"ל 000; סנקט פטרבורג, Evr. Arab. I 4562). על פי נוסח זה ייתכן גם שיכון שבכ"י אוקספורד נשתבש מיכ"ר, ולא דווקא נשמטה מילה.

חֲשָׁבו עֲלֶיהָ רָעָה (ירמיהו מח 2), ועוד מִדְּמֵן תְּדַמִּי (שם), ועוד וְהִכְרַתִּי אֶת כְּרַתִּים (יחזקאל כה 16), ועוד בְּבֵית לְעַפְרָה עֶפְרַת הַתְּפֹלְשִׁי (מיכה א 10), ועוד וְעָקְרוּן תְּעַקֵּר (צפניה ב 4).⁶⁰ זה הוא ישכילך האל מה שאני סובר בו. והענין הראשון יכול הוא להיות, אע"פ שהוא חלש ורפה ולא טוב ולא יפה, הלא תראה מה הוא אומר בראש הפרשה: כִּי כֹה אָמַר יְיָ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל בְּשׁוֹכֵה וְנַחַת תִּוְשָׁעוּן בְּהַשְׁקֵט וּבִכְטָחָה תִּהְיֶה גְבוּרַתְכֶם וְלֹא אֲבִיתֶם, וְתֹאמְרוּ לֹא כִי עַל סוֹס נָנוּס עַל פֶּן תִּנּוּסוּן וְעַל קֶל נִרְכָּב וְגו' (ישעיהו ל 15–16). רצונו של דבור זה שהיו רוצים להשתרר ולהתגאות ברכיבת הסוסים ובהשענם על מצרים, אמר להם הנביא השפילו עצמכם לפני ה' והיו לפניו מכים ורכים והשתעבדו אליו ובטחו עליו ולא תבטחו בסוסי פרעה, כי האלהים יכולת בידו לעזור אתכם ולהושיעכם מאויבכם, כמו שאמר להלאה: אֲשׁוּר לֹא יוֹשִׁיעֵנו עַל סוֹס לֹא נִרְכָּב וְלֹא נֹאמַר עוֹד אֱלֹהֵינוּ לְמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ וְגו' (הושע יד 4). ויען כי לא רצו לשמוע לו ואמרו על סוס נָנוּס וְעַל קֶל נִרְכָּב, שם הנביא תשובה לדבריהם אלה: עַל פֶּן תִּנּוּסוּן, וְעַל פֶּן יִקְלוּ רַדְפֵיכֶם, הקדמה לפורענות העתידה לבא עליהם בשביל מה שאמרו. ואילו היה נָנוּס לשון מָנוּס וּמְבָרַח לֹא הִיָּה תִּנּוּסוּן פּוֹרְעֵנוֹת לָהֶם, כִּי הֵם בָּחֲרוּ הַנִּיָּסָה וְחַפְצוֹ בָּהּ, וזו ראייה על נָנוּס שהוא מענין מִתְּנוּסוֹת.⁶¹

6. סיכום

כבר בחיבור הביכורים של ר' יונה אבן ג'נאח, שכל עצמו לא בא אלא כהשלמה לחיבורי הדקדוק של ר' יהודה חי'ג', נתגלה ריב"ג כמדקדק דגול בעל חשיבה עצמאית ומקורית. מתוך תפיסה מדעית מסודרת, משוכללת וכוללנית ניגש להשלים ולתקן את הטעון השלמה ותיקון בתורת חי'ג'. שכלול השיטה כפי שבא לידי ביטוי בעקרונות ובכללים שתוארו היה ראשיתה של פריצת הדרך הדקדוקית של ריב"ג, וכמדומה שנשאר ירושה לחכמי הלשון והבלשנים עד ימינו,⁶² לצד שאר ירושות שזכינו להן מאת גדול המדקדקים.

60. על דרך המקרא והחכמים להשתמש בלשון נופל על לשון ראה למשל כבר אצל רס"ג בפירושו לספר יצירה (קאפח, ספר יצירה, עמ' מט).

61. השגה, שורש נו"ס, עמ' 81–83.

62. די להזכיר דוגמה אחת מגי רבות את מאמרו החשוב של דוד ילין, "הוראות נשכחות לשרשים עבריים", שפתח את לשוננו כרך א, ושכבסיו התאורטי החיפוש אחר המשמעות ההולמת של מילה או קבוצת מילים על פי הקשרן בחלק מן המקומות, ועל בסיס זה הנחת הומונימים קדומים שאחד מהם נבלע בחברו ומשמעותו נשכחה, וביסוס הדבר באמצעים בלשניים. ראה עוד על דרך זו בן-חיים, עזר כנגדו.

להלן סיכום העקרונות המגובשים בשיטתו הדקדוקית של ריב"ג וכן הכלים ליישומם, המהווים קפיצה וחידוש ביחס לשיטת חיוג', כפי שלוקטו מדיוניו הרבים בספר ההשגה ובשאר ספריו וכפי שהוצגו לעיל. בתחילה יובא סיכום העקרונות הנזכרים, ולבסוף רשימת הכלים המורפופונולוגיים שהפעיל ריב"ג תוך יישום העקרונות השונים. המספור כאן תואם למספרי הסעיפים, ובסוף כל עיקרון וכל כלי ליישומו מובאות הצורות הספציפיות שנידונו בהקשר לאותו עיקרון או לאותו כלי עם מראה מקום. בכך מהווה סיכום זה אף תוכן עניינים ומפתח למאמר כולו.

העקרונות

1. **נקודת המוצא – הפרדיגמה:** הבסיס לכל ניתוח דקדוקי של תיבה הוא צורתה החיצונית (מורפולוגיה) והתאמתה לפרדיגמה ידועה. זוהי התשתית, כפי שהניחה חיוג', שעליה עומד כל הבניין.
2. **השאיפה לאמפיריות:** אין לממש את הניתוח הדקדוקי הפשוט והפרדיגמטי אם הדבר פוגע באמפיריות, היינו שמתקבלת קטגוריה יחידאית שלא נבחנה במקום נוסף, אלא יש להפעיל כלים מורפופונולוגיים מגוונים כדי לשייך את הצורה לקטגוריה ידועה. כך הדבר, לדוגמה, **בקביעת שורשים (2.1)**, וכך **בקביעת משקלים (2.2)**.

שורש יחידאי: וְאָשָׁעָה 1.3; מְלִינִים, וְיִלְנֹו 2.1.1; תְּאָנִים 2.1.2; מְעָרָה, מְעוּרִיָּהם 2.1.3. בניין יחידאי בשורש נתון או במשמעות נתונה: וְתַזְרִנִי 1.4; יַחְתֶּה, אַעְנֶה – הערה 14. משקל יחידאי: שְׁבִלֹל, עֲקָשׁוֹת, אֶתְמוֹל 2.2.
3. **מיעוט רבים שניים:** שתי היקרויות שונות לתופעה אחת עונות על השאיפה לאמפיריות ועשויות ליצור קטגוריה עצמאית, ואילו היקרות יחידה תצורף, במידת האפשר, לקטגוריה קיימת, ובמידת הצורך על ידי שימוש בכלים מורפופונולוגיים.

יִשְׁחָה, שְׁחִי 2.3.1; נְקָטוּ, נְקָטָה 2.3.2.
4. **עקרון החסכנות:** כאשר מספר ניתוחים לצורה מובילים לתוצאה שקולה (מצד מטרת הניתוח הרצויה) יש להעדיף את הניתוח הפשוט, הממעיט בעירוב תהליכים לשוניים או מנע מכך לגמרי.

תְּאָהָבו 3.2; נְקָטָה 2.3.2.
4. **עקרון ההכללה:** יש למעט בחריגים ככל האפשר כאשר ניתן להסבירם באופן שיכלול אותם במקומם הצפוי לכתחילה.

עֲצוּ 4.2.
- 4.3 **היררכייה פנימית:** במקרה שיש תיבה חריגה או יחידה בקטגוריה עדיף

להשתמש בכלים מורפופונולוגיים כדי להוציאה מחריגותה או כדי לצרפה לקטגוריה נפוצה מאשר להסביר אותה על ידי חילופי גזרות.

עצו 2-4.3.1; יִסְךְ 4.3.3.

ואילו כאשר הקטגוריה כוללת יותר מתיבה אחת עדיף להסבירה על ידי חילופי גזרות ובכך לקיים גם את השורש הנדיר, שסוף סוף נמצאו לו שתי היקריות (ומעלה).

יְגוּדְנוּ 4.3.4.

5. עקרון ההקשר: הניתוח הטוב ביותר לתיבה הוא ניתוח שיוצא מנקודת המבט של ההקשר הכללי בפסוק, ומביא בחשבון את ההתאמה המרבית של התיבה לפי ניתוח זה למשמעות ההגיונית והמסתברת של הפסוק. עיקרון זה, כשמופעל, מחליף את "נקודת המוצא" המורפולוגית מבחינת "סדר העבודה" של המדקדק, והיינו יש לבדוק תחילה מה מצופה בהקשר זה ומה יועיל ביותר מבחינת תוכן הפסוק והקשרו, ולפי זה לנתח את התיבה ביחס למבנה הממשי שלה.

נְפָלַל 3.3.1; וַיִּרְבַּ 5.3.2; נָנוּס 5.3.3 (יִשְׁחָךְ 2.3.1).

הכלים

חילופי תנועות – וְאֶשְׁעָה 1.3; תִּאֲהָבוּ 3.2; עֲצוּ 4.3.1; יִסְךְ 4.3.3; נָנוּס 5.3.3.

השמט והקלה (חֹדֶף, תַּכְפִּיף) – וַתִּזְרְנִי 1.4; יְגוּדְנוּ 4.3.4.

היקש לצורת היחיד – מְלִינִים 2.11.

חילופי גזרות (היפוך, קלב) – עֲצוּ 4.2; יִסְךְ 4.3.3; יְגוּדְנוּ 4.3.4.

נשילת פה"פ בצורות ציווי קל – עֲצוּ 4.3.1.

כפל לה"פ "להגיעו למעלת הפועל הרבעי" – נְפָלַל 5.3.1.

נשילת האלף והשפעתה כ"נח רפה" – וַיִּרְבַּ 5.3.2.

קיצורים

אברמסון, ביאורי מקראות = ש' אברמסון, "ביאורי מקראות (על דרך פרשנות ימי הביניים)", בית מקרא לב (תשמ"ז), עמ' 355–357

אברמסון, בעלי לשונות = ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, אור, פרשנות = מ' אור, "פרשנות החותרת להבין את הנקרא", לשוננו ע (תשס"ח),

עמ' 553–572

אלדר, אלסאכן אללין = א' אלדר, "גלגולו של מושג 'אלסאכן אללין' ('הנח הרפה') מספרד לארץ ישראל", *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos* 33

(1984), עמ' א–ט

- אלדר, אסכולת הדקדוק = א' אלדר, "אסכולת הדקדוק האנדלוסית: תקופת הראשית", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 21–33
- אלדר, חיוג' = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 169–182
- אלדר, עיון מחודש = א' אלדר, "עיון מחודש בשאלת חלוקת התנועות העבריות לדרך רום, דרך מטה ודרך ניצב", בתוך מ' בראשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 43–55
- A. Alahmad Alkhalaf & J.M. Delgado, *Risālat al-taqrīb = אלח'לף ודלגדו* = *wa-l-tashīl de Abū l-Walīd Marwān ibn Ḡanāḥ de Córdoba: Edición diplomática y traducción*, Madrid 2018
- A. Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walīd = אצול* = *Marwān Ibn Janāḥ, otherwise called Rabbī Yōnāḥ*, Oxford 1875
- באדיליוס, על התנועות = א' סאנין-באדיליוס, "על התנועות בעברית על פי מדקדקים אחדים מימי הביניים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 361–373
- J. Blau, "Short Philological Notes on the Inscription of = מישע" = *Meša'*", *Maarav* 2 (1979–1980), pp. 143–157
- בן-דוד, נַאֲחֹז, נַאֲחֹז = י' בן-דוד, "שני דיוקים שמן המקרא, א. נַאֲחֹז, נַאֲחֹז", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 169–171
- בן-חיים, עזר כנגדו = ז' בן-חיים, "'עזר כנגדו': הצעה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 45–50
- בן-חיים, תורת התנועות = ז' בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו יח (תשי"ב–תשי"ג), עמ' 89–96
- בסל, חיוג' = נ' בסל, תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג': מבוא, תורת ההגה ותורת הצורות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשנ"ב
- N. Basal, "Latent Quiescent (*Sākin Layyin*)", in G. Khan = *בסל, סאכין לייין* = *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, vol. 2, Leiden & Boston 2013, pp. 484–490
- גולדנברג, השוכן החלק = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 281–292
- E. Kautzsch (ed.), *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A.E. = *גזניוס, דקדוק* = Cowley, Oxford 1985
- M.Á. Gallego, *El judeo-árabe medieval: Edición, traducción, y = גייגו, תסויה* = *estudio lingüístico del Kitāb al-taswī'a de Yonah ibn Ḡanāḥ*, Bern 2006
- גינזברג, מבעד למסורת = ח"א גינזברג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223

געש, תשובות תלמידי מנחם = א' געש, "תשובות תלמידי מנחם על דונש: אילו תשובות כתב כל תלמיד, והאם היה חיוג' אחד מהתלמידים?", לשוננו פא (תשע"ט), עמ' 297–318

גרבל, חלוקת התנועות = א' גרבל, "שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדקים העבריים ומקורותיהן", לשוננו יז (תשי"א), עמ' 76–80
דוקס = ספרי דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג' בתרגום ר' אברהם בן עזרא, מאת י"ל דוקעס, שטוטגרט 1844

דותן, אור ראשון = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, א–ב, ירושלים תשנ"ז
דותן, מן המסורה = א' דותן, "מן המסורה אל הדקדוק: ניצני המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 155–168

דותן, ניצנים ראשונים = א' דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, ירושלים תשס"ה

דלגדו, השימוש במחברת = J.M. Delgado, "El uso del *Mahberet* entre los principales filólogos hebreos de Alandalús (siglos X–XI)", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 59 (2010), Sección Hebreo, pp. 135–165

דרנבורג = J. & H. Derenbourg, *Opuscules et traités d'Abou 'l-Walid Merwan = Ibn Djanah de Cordoue*, Paris 1880

השגה = ד' טנא, ספר ההשגה: הוא כתאב אלמסתלחק לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי, מהדורה ביקורתית על יסוד שני כתבי יד ובהשוואה למקור הערבי בתוספת מבוא, הערות ומפתח הפסוקים, השלים וערך א' ממזן, ירושלים תשס"ו

ותד, משנתו הלשונית = ע' ותד, משנתו הלשונית של ר"י חיוג' מבעד למנחיו במקורם הערבי ובתרגומם העברי, חיפה 1994

ותד וסיון = ע' ותד וד' סיון, שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית חדשה, באר שבע תשע"ב

חן, תורת ההגה = א' חן, תורת ההגה של ר' יונה אבן ג'נאח המשתקפת בספר ההשגה (כתאב אלמסתלחק), עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ה

ילון, נ' פריפיכס = ח' ילון, "נ' פריפיכס למדבר עתיד בשה"ש", תרביץ ו (תרצ"א), עמ' 111

ילין, הוראות נשכחות = ד' ילין, "הוראות נשכחות לשרשים עבריים", לשוננו א (תרפ"ח), עמ' 5–26

למע = י' דרנבורג (מהדיר), כתאב אללמע והו אלגז אלול מן כתאב אלנתקיה

- תאליף אלנחוי אלמשהור אבי אלוליד מרואן אבן גנאח אלקרטבי אלמנבוז בר' יונה המדקדק, פריס 1886
- מורג, מחלוקת מנחם ודונש = ש' מורג, "מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה העברית בספרד", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 4–19
- מירסקי, תורת הלשון = ח' מירסקי, תורת הלשון של מנחם בן סרוק, ירושלים תשע"ח
- ממזן, סקירה = א' ממזן, סקירה על גייגו, תסויה, *Hispania Judaica Bulletin* 7 (2010), עמ' 351–358
- נוט = י"ב נוט, שלשה ספרי דקדוק הלא המה א' ספר אותיות הנח והמשך ב' ספר פעלי הכפל ג' ספר הנקוד אשר חברים בלשון ערבי ראש המדקדקים ר' יהודה הנקרא חיוג' ז"ל ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה נ"ע, לונדון וברלין תר"ל
- סה"ש = ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה בן גנאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, הוציאו לאור על פי שני כתבי יד [...] ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו
- סיון, אוגריתית = ד' סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים תשנ"ג; מהדורה אנגלית מתוקנת: D. Sivan, *A Grammar of the Ugaritic Language*, Leiden, Boston & Köln 2001
- פרטוריוס, הלך וילך = הלך und ילך", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 2 (1882), pp. 310–312
- קאפח, ספר יצירה = ספר יצירה [כתאב אלמבאדי] עם פירוש הגאון רכנו סעדיה ב"ר יוסף פיומי ז"ל מקור ותרגום, מהדורת י"ד קאפח, ירושלים תשל"ב
- קינברג, חיוג' = ג' קינברג, "תפיסתו התחבירית של ר' יהודה חיוג'", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 144–156
- רקמה = ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון², מהדורת מ' וילנסקי, הביא לדפוס ד' טנא בעצה עם ז' בן-חיים, א-ב, ירושלים תשכ"ד
- שד"ל, דקדוק = S.D. Luzzatto, *Grammatica della Lingua Ebraica*, Padova 1853